

A SZEPESSÉGI SZÁSZOK FÉL ÉVSZÁZADA
(1880–1930)

CZIRFUSZ MÁRTON

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

XXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Fizika, Földtudományok és Matematika Szekció

2005

Témavezetők:

Nemes Nagy József

tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék

Győri Róbert

tudományos munkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály

1.

BEVEZETÉS

Napjainkban egyre több a mai és a történelmi Magyarországon élő, vagy valaha élt nemzetiségről készül etnikai földrajzi tanulmány, esetleg terjedelmesebb munka. Nincs ez másként a hazai németiséggel sem. Azonban úgy tűnik, hogy a Szepes vármegyei németek mindezidáig mellőzöttek voltak nemcsak az etnikai földrajzi, de a történelmi kutatásokban is. A dolgozat ezzel, a 20. század viharos eseményei közepette a területről eltűnt, de több évszázados jelenléte révén a térség képét a mai napig meghatározó népcsoporttal foglalkozik.

A németek (szászok) az Árpád-kortól lakták a Felvidéket. Statisztikai adatokat felhasználó földrajzi vizsgálatokat azonban korai évszázadaikról kevésbé végezhetünk a források hiánya, illetve feltárásának nehézségei miatt. A 19. század második felétől viszont, a sokrétű, rendszeres és a korábbiaknál sokkalta megbízhatóbb felmérések, népszámlálások teszik lehetővé kutatásukat.

A dolgozat térbeli kerete a századforduló Szepes vármegyéje, illetve annak települései; időben pedig az 1881-es népszámlálásig megy vissza. A szepességi szászok fokozatos visszaszorulását, eltűnését 1930-ig követi nyomon. A tanulmány két problémára koncentrálna:

- Hogyan változott az etnikai térszerkezet az 1881 és 1930 közötti fél évszázadban (különös tekintettel a németiségre); melyek az általános tendenciák?
- Igaz-e az a feltételezés, hogy a németek által nagyobb számban, illetve nagyobb arányban lakott területek fejlettebbek voltak a más nemzetiségek (elsősorban szlovákok) által lakottakénál?

A kérdések megválaszolása előtt áttekintjük a vonatkozó szakirodalmat és az itt élő németek történelmének főbb állomásait. A dolgozat az eredmények összefoglalásával zárul.

A SZAKIRODALMI HÁTTÉR ÁTTEKINTÉSE

A szepességi németek kutatásával rendkívül kevés munka foglalkozik, főleg ha azt a magyarországi német etnikum feldolgozásaival összehasonlítjuk. A jelenség háttérében különböző okok állnak, amelyeket a következő pontokban foglalhatunk össze:

- A szepességi németek a mai Magyarország határain kívül eső területeken éltek, a hazai kutatások pedig jórészt a mai országterületen élő, ugyancsak nagy számú németiséggel foglalkoznak, ha ezt az etnikumot választják vizsgálati témául.
- Az első világháború előtt keletkezett helytörténeti feldolgozások közül nem biztos, hogy mindegyik megtalálható ma Magyarországon.
- A szepességi szászok sohasem voltak a „legjelentősebb” német kisebbség: a történelmi Magyarország területén mind számban, mind szervezettségben, mind az identitástudat mértékében felülmúlta őket az erdélyi szászok csoportja. Az első világháború után megalkult Csehszlovákiában a szudétanémetek váltak dominánssá, hozzájuk képest a szepességi kis számú, a német anyaterülettől távol eső népcsoport voltak.

A fentiek miatt a vizsgált csoportra vonatkozó irodalom a különböző munkákban néhány mondatos, néhány oldalas említés, melyek alapján igen kevés információ nyerhető. Hasznosnak bizonyulhatnak a helytörténeti források, melyeket azonban némi forráskritikával kell illetnünk, hiszen több mint egy évszázaddal ezelőtt születtek (például WEBER, S. (1880)).

Tekintsünk át néhány olyan etnikai földrajzi munkát módszertani szempontból, melyeknek a szepességi németiség vizsgálatának problémafelvetéseinek valamelyikéhez hasonló vizsgálati célja volt.

A nemzetiségi térszerkezet kutatásakor több módszert is sikeresen lehet alkalmazni. ILYÉS Zoltán (2003) a Székelyföldön a nemzetiségi *nyelvhatárok* változását követte nyomon, a nyelvhatárt a nemzetiségi többség határán húzta meg. Szintén a nyelvhatár változásaival és a különböző statisztikai források elemzésével tárta fel a magyar–szlovén kapcsolatokat MOHOS Mária (2003), ám tanulmányában a nyelvhatár nem rajzolódik ki egyértelműen (nem jelenik meg térképen), a fogalmat a szerző elvontabb formában használja.

MOLNÁR József és MOLNÁR D. István (2003) a Kárpátalján vizsgálta az etnikai térszerkezet átalakulását. Kutatásuk középpontjában a *nemzetiségi súlypontok* álltak: egymáshoz való helyzetük és elmozdulásuk magyarázatával szemléltethetőek a különböző változások. A

súlypontok elmozdulásaiból, egymáshoz való közeledésükből és távolodásukból kiolvasható folyamatokat foglalja össze NEMES NAGY József (1998) pp. 152–155. általánosságban, BOTTLIK Zsolt (2001) pedig a közép-dunántúli németiség vizsgálatában.

Az etnikai térszerkezet változásának más oldalát számszerűsíti a *Hoover-index*, illetve annak különböző változatai (szegregációs index, disszimilitási index; lásd NEMES NAGY J. (szerk., 2004) pp. 13–14.). Ezek etnikai földrajzi kutatásokban is megfelelően alkalmazhatóak, melyre BOTTLIK Zsolt (2001) és FARKAS György (1998) tanulmánya említhető példaként. A Hoover-indexet helyettesítheti bármely más területi egyenlőtlenségi mutató is, melyek segítségével az egyes nemzetiségek koncentrációját és annak alakulását tudjuk meghatározni matematikai módszerekkel.

Az egyes nemzetiségek földrajzi elhelyezkedésének pontosabb meghatározására *településcsoportok* képezhetők, melyek segítségével a folyamatok részletesebben értelmezhetőek. Ezekre példák a már fentebb említett tanulmányok közül ILYÉS Zoltán (2003) és MOLNÁR József – MOLNÁR D. István (2003) csoportosítása.

A dolgozat második célkitűzése, tehát a vármegye településeinek fejlettségének meghatározása különböző módszerekkel is elvégezhető. Mivel a századfordulóról nem rendelkezünk településsoros jövedelemadatokkal, sem ennek megfelelő adatsorral – amely a települési fejlettség egymutatós leírására alkalmas lenne –, több mutató értelmezésével lehetett csak a vizsgálatot elvégezni. Ezért valamilyen adatösszevonási módszer alkalmazására volt szükség. Ilyenek az egyszerűbb, de a mutatók kiválasztásánál talán nagyobb körültekintést igénylő pontozásos módszerek (lásd például BELUSZKY Pál (2000)). Szintén használható a faktoranalízis, melynek előnye, hogy a fejlettséget nem teszi egydimenzióssá, mint az előző. Ezt a módszert BOTTLIK Zsolt (2001, 2004) alkalmazta két tanulmányában.

3.

A SZEPESSÉGI SZÁSZOK A DUALIZMUS KORA ELŐTT: TÖRTÉNELMI ÁTTEKINTÉS

Mielőtt rátérnénk a Szepes megyei németséget a dualizmus korában vizsgáló kutatásra és eredményeire, tekintsük át a vármegyei németség történetének főbb eseményeit.

Egyes szerzők a németek megjelenését a Felvidéken a 9. századra teszik, ekkor Nagy Károly keresztény szászokat telepített le kis létszámban (HAJNÓCI R. J. (1931) p. 48.). A szepességi németség nagyobb része azonban biztosan a Magyar Királyság német nemzetiségének első bevándorlási hullámával, az Árpád-korban, kiemelten II. Géza uralkodása alatt (1142–1160) érkezett (ÁCS Z. (1996) p. 33.). A Szepességben ekkor a legnépesebb települések Gölnicbánya, Márkusfalva és Igló voltak. Ez utóbbiban egyes vélemények szerint 1077-ben, de 1120-ban már biztosan templom állt. Márkusfalva 1198-ban már létezett; Gölnicbánya az előbbi kettővel nagyjából egyidős, vára 1234 körül épült (HAJNÓCI R. J. (1931) pp. 57–58.).

A 13. század közepéig a németséget egy tömbben, királyi birtokokra telepítették le és kiváltságokkal (mint az alsófokú bíraskodás, az igazgatás, vagy a szabad papválasztás joga) látták el. A Szepességben és a környékén a 13. század elején már feltehetően bizonyos önkormányzattal rendelkező falvak léteztek; 1222-ben comes teutonicorum címmel külön ispánjuk volt. (ÁCS Z. (1996) pp. 24–25.). A főispánok nevét S. WEBER egészen 1202-ig vezeti vissza (WEBER, S. (1881) pp. 31–44.)

IV. Béla reformpolitikája következtében a királyi birtokok nagy része magánföldesúri kézbe került. Az ekkor bevándorló németség jóval kevesebb kiváltságot kapott, nagyobb függőségben élt. Sziléziai mintára soltészfalvak jöttek létre, melyeket földművelő népesség lakott. A soltészek szerződést kötöttek a földesúrral, melyben az adományozott birtokon település alapítását vállalták, cserébe különböző kedvezményeket kaptak. A falvak egy részében a földesurak a német jogokat biztosították a lakosok számára. Némelyikük a kedvező jogi státusból adódó viszonylagos gazdagság következtében képes volt megváltani a városi jogokat.

A szepességi szász települések között már a 13. században erős összetartás létezett, melyek különböző, egymással párhuzamosan is létező szövetségi formákban nyilvánultak meg. Megalakult a szepesi tízlándzsások csoportja, tízüknek a IV. Bélától kapott földért cserébe egy páncélos nehézlovas katonát kellett kiállítaniuk. Birtokaik alkották a szepesi tízlán-

dzsások kerületét, amely 1802-es megszűntéig Szepes vármegyétől független önkormányzattal rendelkezett (*Magyar Nagylexikon. Tizenhatodik kötet. p. 682.*).

Ilyen volt a szintén a 13. századtól létező huszonnégy szepesi város szövetsége is, melyet a következő települések alkottak:

- Ágostháza
- Csütörtökhely
- Duránd
- Felka
- Igló
- Illésfalva
- Izsákfalva
- Káposztafalva
- Késmárk
- Kiskerény
- Leibicz
- Lőcse
- Matheócz
- Ménhárd
- Malompatak
- Nagyőr
- Nagyszalók
- Pálmafalva
- Poprád
- Ruszkin
- Szepesbéla
- Szepesedelény
- Szepesolaszi
- Szepessümeg
- Szepesszombat
- Szepesváralja

Élén a szászok grófja állt. Vásártartási, bányanyitási, vámmentességi és árumegállítási jogokat kaptak az uralkodótól, évente 300 ezüstmárka adót fizettek a királynak és ötven lándzsás kiállítására voltak kötelezve. A tagok között változás csak Lőcse és Késmárk kiválásával történt szabad királyi városi joguk elnyerésekor, ekkor helyükre két új várost vettek fel. Huszonnégyük között a későbbiekben is igen jelentős különbségek voltak, legtöbbjük kevésbé mutatott városias képet (F1. és F2. ábra). A Károly Róbert korában alakult szász egyetemet negyvennégy szász település alkotta, melynek élén a szepesi gróf állt. (ÁCS Z. (1996) p. 34.)

A 15. század elejéig tartó időszak kétségtelenül a szepesi városok virágkora volt. A fénykor az 1412-es évvel zárul: Zsigmond velencei hadjárataihoz csak úgy tudott elegendő pénzhez jutni, hogy a huszonnégyből tizenhárom várost (Duránd, Felka, Igló, Leibicz, Matheócz, Ménhárd, Nagyőr, Poprád, Ruszkin, Szepesbéla, Szepesolaszi, Szepesszombat, Szepesváralja), valamint Podolint, Gnézdát és a lublói uradalmat elzálogosította Lengyelországnak, ezek csak Lengyelország felosztásakor, 1772-ben váltak ismét a Magyar Királyság részévé. (*Magyarország történeti kronológiája. I. kötet. p. 245.*) A szövetségben maradt tizenegy település egységét viszályok sora rombolta, melynek eredményeképp a 15–17. században magánföldesúri kézbe kerültek és jobbágyközösségekké váltak. (ÁCS Z. (1996) p. 36.)

Az elzálogosított települések a Magyar Királysághoz való visszakerülésükig Magyarország és Lengyelország árucere-kapcsolatában fontos szerepet töltek be, ám ez után hanyatlásnak indultak. 1772–73-ban a vármegyében 160 gremiális település, 13 város, 19, a lublói és podolini uradalomhoz tartozó település, 14 tízlándzsás falu, tehát összesen 206 község és város volt. Az 1773-as *Lexicon Locorum* ennél kevesebb, 147 községet ír össze, me-

lyek közül 20 német, 123 szlovák, 14 ruszin nemzetiségű (UDVARI I. (1994) p. 9–10.). Az ekkor készült összeírások szerint a későbbi szepesófalui járás településeinek Lengyelország felé voltak intenzívebb kereskedelmi kapcsolatai: a községek inkább Neumarktba (Nowy Targ) jártak terményeiket eladni, hiszen azt a Dunajec mentén levő jobb minőségű országúton tudták elérni, szemben Késmárkkal, melyet a településektől a Szepesi-Magura hegysége választja el (UDVARI I. (1994)).

A vármegye piacközpontjai között a 18. század folyamán, valamint a 19. század elején nem ment végbe számottevő változás a városok Magyar Királysághoz való visszakerülése ellenére sem (3.1 táblázat).

	1715–28	1767–72	1796	1828
Késmárk	+	+	+	+
Ó-Lubló	□	+	+	+
Szepesváralja	+	+	+	+
Igló	+	+	○	+
Gölnic	+	+	□	+
Korompa	+	+	□	+
Lőcse	+	+	○	+
Szomolnok	–	○	+	+
Szepesszombat	+	+	□	+

3.1 táblázat. Piacközpontok Szepes vármegyében 1715 és 1828 között.

Forrás: BÁCISKAI V. – NAGY L. (1984) pp. 317–339.

(+ : piacközpont, ○ : alközpont, □ : nincs adat, – : nem szerepel)

A táblázat települései közül 1881-ben Igló, Korompa, Lőcse, Ó-Lubló és Szepesváralja kivételével mindegyikük német többségű volt. 1828-ban a fenti piacközpontok mellett kilenc alközpont is volt a vármegyében, melyek egy kivételével 1772-ben visszacsatolt szepesi városok voltak. BÁCISKAI V. és NAGY L. kategorizálta is a piacközpontokat (3.2 táblázat), eszerint a vármegye településhierarchiájának csúcsán állt Késmárk 50 ezer főnyi vonzáskörzetével. Negyedrendű központ volt (városias szerepkör nélküli, közvetítő jellegű települések) Szepesszombat (45 ezres vonzáskörzet), Poprád negyedrendű alközpont. A korlátozott központi funkciójú, ötödrendű piacközpontok közül kiemelkedik Lőcse és Igló. Igló, Szepesváralja és Korompa szerepkörének kialakulását annak köszönheti, hogy a környéken nem volt jól

megközelíthető város (BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984) pp. 292–299.). A piacközpontok által kirajzolódó 1828-as városhálózatot összehasonlíthatjuk a századfordulóssal. 1910-ben a szepességi városok közül Lőcse megyeközpont funkciójú volt, Igló és Késmárk középváros jellegű. Szepesolaszi és Gölnicbánya hanyatló kisvárosok, Szepesbéla pedig a városi lét határán állt (BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2003) pp. 213, 236.).

település	tiszta vonzás- terület népessége (ezer fő)	egész vonzás- terület népessége (ezer fő)	egyéb funkciók pontszáma	kategória
Késmárk	10	49	8	II
Szepesszombat	2	45	1	IV
Poprád	–	38	–	IV/al
Ó-Lubló	9	16	3	V
Lőcse	3	14	13	V
Igló	6	13	9	V
Szepesváralja	7	15	–	V
Gölnic	5	7	–	V
Szomolnok	3	4	6	V
Korompa	4	4	–	V

3.2 táblázat. A Szepes vármegyei piacközpontok jellemzői 1828-ban.

Forrás: BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984) pp. 368–371.

A térségben a kiegyezés után jelentős fejlődés indult meg. A megfelelő közlekedés kialakítása terén a legfontosabb változást az 1871-ben megnyílt Kassa–Oderberg vasútvonal megnyitása jelentette, ami Galíciából, Zsolnán és Poprádon keresztül Iglóig vezetett, 1872-ben pedig az Igló–Kassa szakasz is átadásra került. Ezt újabb vonalak kiépítése követte (például Poprád–Podolin 1889–93; Igló–Lőcse 1892), így a korábban félreeső területeket könnyen és gyorsan meg lehetett közelíteni. Ennek köszönhetően Poprád és környéke, valamint Igló ismét be tudott kapcsolódni a gazdasági élet vérkeringésébe, de a többi település lemaradása – ipar és megfelelő közlekedés híján – egyre inkább fokozódott. Számukra a felzárkózási lehetőséget az ekkoriban kezdődő, először a Magas-Tátra környékére összpontosuló, majd az egész vármegyére kiterjedő idegenforgalom és a környék falusi lakossága körében üzött államilag is támogatott háziipar (szuvenírek készítése) jelentette, melynek révén a dualizmus alatt

felgyorsult modernizációs és polgárosodási folyamat részesei lettek. E változások megindításában és előmozdításában a döntően magyarokból és németekből álló Magyarországi Kárpát Egyesületé volt a fő érdem (VESZTRÓCZY Zs. (2000)).

A kiegyezés után a magyarországi némettség körében változások indultak el. Elkezdett kialakulni a németek identitástudata, melyben az úttörő szerepet az erdélyi és a bácskai-bánáti nemzetiségi csoportok játszották, a felvidékieket a különböző szerzők általában nem említik a folyamatban. 1867 után a döntési központ Bécsből Budapestre tevődött át, ami a német anyanyelvű kisvárosi polgárságot, valamint a falusi értelmiséget szembefordította a magyar vezető réteggel. Ezzel párhuzamosan a németek körében egy asszimilációs folyamat indult meg, amely a kivándorlással együtt a szászok gyors létszámcsökkenését hozta magával (ASCHAUER, W. (1992) pp. 63–70.).

Az asszimiláció mértékével kapcsolatban az egyes szerzők különböző álláspontot képviselnek. ASCHAUER (1992) szerint 1880 és 1910 között a magyarországi német polgárság részaránya a városi népességen belül felére esett vissza (főleg a budapesti folyamatoknak köszönhetően), így a némettség „ruralizálódásáról” beszélhetünk, amely ellentétes volt az ország egészére jellemző urbanizációs trenddel. Megkülönbözteti a politika indukálta, valamint az iparosodás, a városiasodás, a nemzeti piac kialakulásának, tehát társadalmi-gazdasági folyamatoknak köszönhető természetes asszimilációt. Az általa idézett Senz álláspontja alapján a német polgárság az asszimilációs politika ellen nem tudott harcolni, mert egy amorf tömeget képzett, tehát a német nemzetiség csupán egy anyanyelvi statisztikai kategória, nem társadalmi csoport. (ASCHAUER (1992) pp. 63–71.) 1850 és 1910 között az Osztrák–Magyar Monarchia területén a magyarok száma 5,2 millió fővel nőtt, ebből csak 3,2 millió főt tett ki a tényleges, a természetes szaporodás okozta népességnövekedés, a többi az asszimilációnak (nyelv- és identitásváltás) volt köszönhető, mely összesen hatszázezer németet is érintett (Katus L. számításai, idézi CALIC – PAZMANDI (1992) p. 225.). A németek nyelvváltásával kapcsolatban a következő megállapítások tehetőek:

- A magyar statisztikai számbavétel miatt csökkent a németek száma (az anyanyelvi megoszlás mindig a fő államalkotó nemzetiség számára kedvez).
- Az asszimilálódott németek számának megítélésekor figyelembe kell venni a németek közé sorolt jiddis anyanyelvű zsidóságot is, akiket a nyelvváltás nagy arányban érintett (KARÁDY V. (1997)).
- Az asszimiláció foka és a társadalmi struktúrák fejlettsége között pozitív korreláció létezik; a polgárság, valamint az agrár- és ipari dolgozók körében a folyamat gyorsan ment

végbe (az előbbinél a váltás presztízsnyeréssel, illetve felemelkedési lehetőséggel járt, ez utóbbiaknál pedig más etnikai csoportokkal való gyakori nyelvi kapcsolat motiválta).

- A németek által lakott városokban a gazdasági stagnálás az asszimilációt erősítette, mert a közszolgáltatásokban alternatív felemelkedési lehetőségeket nyújtott.
- A főleg a városokban jellemző többnyelvűség gyors át- és visszatagozódást tesz lehetővé az egyik anyanyelvi csoportból a másikba. (CALIC – PAZMANDI (1992) pp. 233–235.)

Ezek az egész országterületre megfogalmazott állítások Szepes vármegyére feltehetően csak részben voltak igazak. Egyrészt a szepességi szászok körében évszázadokkal hamarabb kialakult már bizonyos fokú összetartás, ebben különböztek az ország városaiban sokhelyütt megtalálható német polgárságtól. A csoport ruralizálódása is kisebb mértékű lehetett, hiszen a vármegyében szinte teljesen német lakosságú városok is voltak, ahol ezek a folyamatok kevésbé érvényesülhettek.

A 19. század közepétől a demográfiai átmenet következtében a munkaképes korú népesség növekedésével nem tudott lépést tartani a munkahelykínálat növekedése, ami (elsősorban Amerikába irányuló) kivándorlást indított meg (CALIC – PAZMANDI (1992) p. 214.). A statisztikák szerint 1899 és 1913 között Szepes vármegyéből 45 490 fő vándorolt ki Amerikába. Ez az érték 10 000 főre vetítve 175,5 főt jelentett, amely lényegesen magasabb volt a magyarországi átlagnál (39 fő). Szepes vármegye értékeit csak Sáros, Ung és Abaúj–Torna haladta meg az egész országban 190 fő/10000 lakos körüli arányaival. Viszont Szepes kedvezőtlen helyzetű volt abból a szempontból, hogy a kivándorlás ebben az időszakban a természetes szaporodás 159,2%-ával egyezett meg, mely a legmagasabb érték a vármegyék között és szintén magasan a 34,5%-os magyarországi átlag feletti. 1911 és 1913 közötti évek átlagában a kivándorlók nemzetiségi megoszlását is közlik (3.3 táblázat). A kivándorlás főleg a szlovák nemzetiséget érintette (a kivándorlók négyötöde), a ruténok, a németek, és főleg a magyarok közül kivándorlók száma kevesebb volt, mint azt népességszámuk indokolta volna.

	magyar	német	tót	rutén
a kivándorlók anyanyelvi megoszlása (1911–13 átlaga, %)	0,7*	15	78	6
a jelenlevő összes népesség anyanyelvi megoszlása (1910, %)	11	22	56	7

* 1901–1913 átlaga

3.3 táblázat. A kivándorlás nemzetiségi különbségei Szepes vármegyében.

Adatok forrása: Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42. és 67.

AZ ETNIKAI TÉRSZERKEZET VÁLTOZÁSA SZEPESES VÁRMEGYÉBEN 1880–1930

A fejezetben fél évszázados időtávban, négy időpontban mutatjuk be Szepes vármegye etnikai térszerkezetének változását, különös tekintettel a németségre. Először a vizsgálat időhatárait és a felhasznált forrásokat, majd az adatbázis felépítésének problémakörét tekintjük át. Ezek után az egyes nemzetiségek arányának változását, területi elhelyezkedését, koncentrálódásának tendenciáit és a nemzetiségi súlypontok eltolódását vizsgáljuk. Végül kísérletet teszünk a németek lakta tömbök lehatárolására és főbb jellegzetességeik összefoglalására.

1. A vizsgálat időhatárai és a felhasznált források

A kutatás során különböző forrásokat használhattunk fel. Ezek jellemzőinek áttekintése után rögzítettük a vizsgálat időkereteit.

A protostatisztikus kor forrásai közül számunkra két forrás jöhetett szóba: az egyik az 1773-as *Lexicon Locorum*, de ennek eredményeit (a településeken „divatozó nyelv”) nehezen lehet számszerűsíteni (BOTTLIK Zs. (2001) p. 7.), így használatától eltekintettünk.

1850-től megindultak a rendszeres népszámlálások. Ezek közül az első az 1850-es volt, mely felmérte a lakosság nemzetiségét, ám ezeket az adatokat csak levéltári kutatással érhetjük el, így nem vontuk be a vizsgálatba. Az 1857-es összeírás nem mérte fel a nemzetiségi megoszlást, így ezek sem bizonyultak a mi szempontunkból használhatónak. (GYŐRI R. (é. n.) p. 2–5.)

A fentiek alapján a vizsgálat kezdeti időpontjának 1881 adódott, amely census településsoros nemzetiségi adatai könnyen kezelhetőek, és kiadott forrásként elérhetőek (*A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.). Következő időpontként 1910-et választottuk, mint az 1. világháború előtti utolsó összeírást (Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42.). A háború utáni nemzetiségi kép megrajzolásához csak a Csehszlovákia területére került településekről állt rendelkezésünkre adat, mégpedig két időpontra (1921 és 1930) (*A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1880–1941)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1995.). Az 1941-es magyar

népszámlálás a területet nem érintette, hiszen az Szlovákia része volt, ezért ezt sem használhattuk a kutatás során.

2. Az adatbázis felépítése

Az egyes időpontok között tartalmi és területi homogenizálást kellett végrehajtani, hogy egységes, összehasonlítható adatbázist kapjunk.

A két korábbi összeírás között több változás ment végbe: a járásbeosztást radikálisan átszervezték, valamint településeket vontak össze (például Lándzsásötffalu létrejötte 1898-ban Horka, Szent-András, Miklósfalu, Kissócz és Primócz egyesítéséből), Majorka pedig kivált Leibic városából. Az összehasonlíthatóság érdekében az adatokat 1910-es közigazgatási beosztáshoz igazítottuk (F3. ábra). Tettük ezt egyrészt azért, mert az 1921-es és az 1930-as adatokat is 1910-es települések szerint bontva adták ki, másrészt a kutatás részeként elvégzett fejlettségi vizsgálat is 1910 körüli településsoros adatok alapján készült.

A tartalmi homogenizálás nem oldható meg úgy, hogy az adatok teljes mértékben összehasonlíthatóak legyenek, de a pontatlanságok mértéke a megfelelő adatátalakítással csökkenthető.

A két korábbi népszámlálás a lakosság anyanyelvét kissé különbözően mérte fel. 1881-ben a jelenlevő polgári népesség anyanyelvét vizsgálták, ezzel szemben 1910-ben a jelenlevő összes (polgári és katonai együtt) népességét. Ezt az eltérést a népességszámban nem vettük figyelembe, hiszen az 1910-ben 1142 fős Szepes megyei jelenlevő katonai népesség a megye lakosságának csak 0,67%-a.

A felmért nemzetiségek köre (magyar, német, tót, oláh, rutén, horvát, szerb) ugyanaz volt, azzal a különbséggel, hogy e két utóbbi etnikumot 1881-ben egy kategóriába (horvát–szerb) sorolták. Változtatásra, az adatok átalakítására e két nemzetiség csekély száma (1910-ben 210 fő, ebből 155 fő Korompán) miatt nem volt szükség. 1921-ben és 1930-ban csak a magyar, a német, a szlovák és a rutén nemzetiség számát közlik, a többi nemzetiséget az egyéb kategóriába sorolták.

Az 1881-es népszámlálásban külön anyanyelvi oszlopban szerepeltették a beszélni nem tudó népességet. Ennek az adatok közé való beillesztésére három út nyílik. Az egyik, hogy a beszélni nem tudó népességet a nemzetiségek arányában szétterítjük az etnikumok

között. Ekkor feltételezzük azt, hogy a születési arányszámok a különböző nemzetiségek körében hasonlóan alakultak, ami így biztosan nem volt igaz. Előnye viszont, hogy realisabb képet nyújt az adott anyanyelvűek tényleges számáról. A másik megoldás, hogy a nemzetiségek arányát a beszélni tudó jelenlevő polgári népességből számítjuk ki. Ez a módszer a nemzetiségek tényleges számát (beszélni tudó és nem tudó együttesen) azonban eltorzítja. A harmadik módszer figyelmen kívül hagyja a nem beszélő lakosságot. Ez eltéréseket okoz mind a nemzetiségi népesség valódi számában, mind arányában. A három módszer közül az utóbbi kettőt ötvöztük: amennyiben az anyanyelvi arányra voltunk kíváncsiak, azt a beszélni tudó jelenlevő polgári népességből számoltuk. Ha a nemzetiségi csoportok számára volt szükség, azt a felmért, beszélni tudó jelenlevő polgári népességgel azonosítottuk.

A dolgozatban nem tekintettük feladatunknak a nemzetiségi és az anyanyelvi megoszlás különbségeinek becslését és ennek ismertetését, a két fogalmat a továbbiakban is szinonimaként használjuk.

3. A Szepes vármegyei nemzetiségek területi elhelyezkedése

Az etnikai térszerkezet változását először vármegyei, majd járási, végül települési szinten tekintjük át. A vármegyei összefoglaló adatokat mutatja az alábbi táblázat:

	1881		1910		1921		1930	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
magyar	3526	2,0	18658	10,8	5337	3,3	2314	1,3
német	48146	27,9	38434	22,2	36791	22,6	33051	18,5
tót	96052	55,6	97077	56,2	101530	62,4	119351	67,0
rutén	16158	9,4	12327	7,1	7617	4,7	8133	4,6
egyéb	8742	5,1	6371	3,7	11405	7,0	15451	8,7
összesen	172624	100	172867	100	162680	100	178300	100

4.1 táblázat. Szepes vármegye nemzetiségi megoszlása a vizsgált időpontokban.

Szepes vármegyét 1881-ben 172 600 fő lakta. A tótok abszolút többségben voltak, részarányuk 55,6%. A második legnépesebb nemzetiség a németeké, a lakosság 27,9%-át képviselték. Őket követte a 9,4%-nyi rutén, és a 2%-nyi magyar kisebbség. A lakosság közel 4%-a nem beszélt. Az 1910-es adatokkal összehasonlítva a népesség stagnált: a jelenlevő polgári népesség száma 171,7 ezer fő, a jelenlevő összes népesség (melynek az anyanyelv szerinti megoszlását vizsgálták) 172,9 ezer fő. Az egyes nemzetiségek aránya azonban lényegesen

változott. A németek aránya csökkent a legnagyobb mértékben, közel hét százalékkal, azaz nagyjából tízezer fővel. A rutének is érzékeny veszteségeket könyvelhettek el: számuk 16 ezerről 12 ezerre esett vissza. A tótok száma kis mértékben csökkent. A magyarok arányának nagy ütemű emelkedése a nemzetiségi politikának, a kedvező természetes szaporodásnak, valamint a többi nemzetiségnél kisebb arányú kivándorlásnak köszönhető (CALIC, M-J. – PAZMANDI, S. (1992) p. 224.).

1921-re a népesség a háborús veszteség miatt 162 700 főre csökkent. A magyarok aránya és száma erőteljesen lecsökkent: a magyar anyanyelvű hivatalnokok, tisztviselők nagy része az anyaországba vándorolt vissza, a csak részlegesen asszimilálódott nem magyar anyanyelvűek ismét korábbi nemzetiségüket vallhatták, sőt a magyarok egy része is letagadhatta tényleges anyanyelvét. A lakosság csökkenése kevésbé érintette a németeket: részarányuk a vármegyén belül kissé emelkedett. A rutének számának visszaesése feltehetően a nemzetiség szlovakizálódása következtében tovább folytatódott.

1930-ban a lakosság mindhárom korábbi szintet meghaladta és 178,3 ezer fő volt. A magyarok aránya a fenti trendnek megfelelően tovább apadt, a szlovákoké a németek és a magyarok rovására nőtt. A rutének száma kissé nőtt, arányuk stabilizálódott.

A járásokat vizsgálva már változatosabb képet kapunk, az egyes nemzetiségek által lakott területek határozottabban elkülönülnek, az eredményeket részletesen a F1. táblázat mutatja. A városok vezetését elsősorban magyar nemzetiségű hivatalnokréteg látta el, így nem meglepő, hogy a magyar kisebbség elsősorban a rendezett tanácsú városokban tömörült, számuk harminc év alatt megötszöröződött. Az 1. világháború után a magyarok száma az 1910-ben rendezett tanácsú városokban is csökkent, de részarányuk mindvégig nagyjából kétszerese volt a megyei átlagnak. Szembetűnő változáson ment keresztül az 1881-ben 1,2%-nyi magyar által lakott Szepesváraljai járás, ahol a magyarok aránya 1910-ben meghaladta a tizenhét százalékot. A jelenség háttérében egyetlen település, Korompa áll, ahol a 19. század végén erőteljes iparosítás kezdődött, a vas- és acélgyártási vertikum kiépítésével a község (városi rangot csak 1962-ben kapott) jelentősége fokozatosan nőtt (*Magyar Nagylexikon. Tizenegyedik kötet p. 351.*). Az 1910-es népszámlálás adatai szerint az ipari dolgozók harmada, 677 fő volt magyar anyanyelvű. 1921-re a magyarok több mint fele eltűnt a járásból, tíz évvel később a térségben már csak 157 magyar élt. Hasonlóan az iparosításnak köszönhető a Gölnicbányai járás magyarságában lejátszódott, a Szepesváraljaival hasonló tendenciájú változás.

A némettség arányában általános csökkenés figyelhető meg, amely a Szepesváraljai járás kivételével a nemzetiség számának fogyásával is együtt járt. A legnagyobb visszaesés a

rendezett tanácsú városok körében ment végbe: az 1881-ben még relatív többségben levő németek 1910-ben már kisebbségben voltak; a városok lényegében háromnemzetiségűvé váltak (42% tót, 31% német, 24% magyar). A csökkenés üteme 1910 után visszaesett: 1910 és 1921 között több járásban (Iglói, Késmárki és Szepesszombati) is nőtt a németek aránya, de csak ez utóbbinál növekedett számuk. A Lőcsei járásban 1921 és 1930 között egyedülálló módon nőtt a németek száma, ami egyetlen településnek, a terület északi részén levő Tarcafőnek köszönhető, ahol a német lakosság kilenc év alatt hatról 362 főre emelkedett, ezzel párhuzamosan a szlovákok száma csökkent. A Szepesófalui járásban a németek számának csökkenésében a járás egy részének Lengyelországhoz csatolása játszott szerepet, erről a területről ugyanis 1910 után nem rendelkezünk adatokkal.

A tótok súlya a vármegyében a vizsgált időtáv első harminc évében kis mértékben nőtt. Az általános tendencia alól a Lőcsei és a Szepesváraljai járás volt kivétel. Az utóbbiban a csökkenés a magyarok számának már említett növekedésével van kapcsolatban. A Lőcsei járásban a nagy növekmény a rutén nemzetiség teljeskörű „elszlovákosodásának” köszönhető – az 1881-es 1779 főből 1910-re mindössze 5 „maradt” (ez azt mutatja, hogy a rutén és a szlovák etnikumok között nincs éles nyelvi határ, az átmenet folyamatos). A rutének számának csökkenése és a szlovákokénak kis mértékű növekedése így feltehetően összhangban volt, és a változások jórészt a nemzetiségváltással magyarázhatóak. 1910 és 1921 között, a Késmárki járás kivételével, ahol jelentéktelen mértékben csökkent, a szlovákok aránya mindenütt nőtt. 1921 és 1930 között viszont több járásban, így a Lőcseiben, az Ólublóiban és a Szepesófaluiiban részarányuk csökkent, de számuk nőtt. Ezekben a térségekben közös, hogy a kilenc év alatt az egyéb nemzetiségekhez tartozók aránya a megyei átlagnál nagyobb mértékben nőtt.

A településszintű adatokat a következő két alfejezet elemzi. Először matematikai–statisztikai módszerekkel követjük nyomon az egyes nemzetiségek koncentrációjának és súlypontjának változását, ezt követően a községsoros adatok alapján kísérletet teszünk a németek lakta településcsoportok lehatárolására.

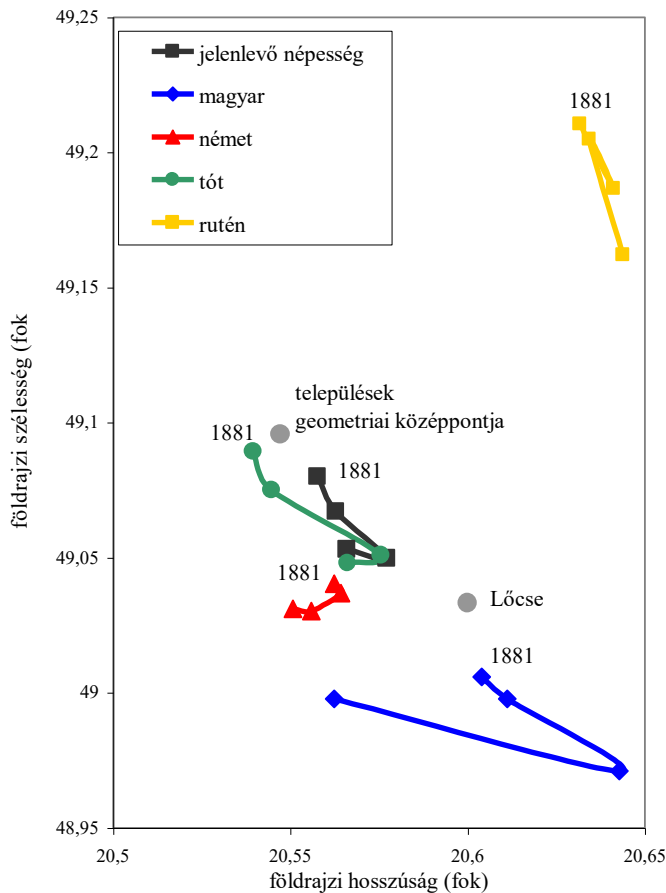
4. A nemzetiségek súlypontjának és koncentrációjának változásai

A vizsgált települések száma az egyes vizsgált időpontokban a homogenizálás ellenére változik. Az 1910-es népszámlálás a vármegye területén 215 települést mért fel. 1881-ben ennél eggyel kevesebb, 214 település szerepel az adatbázisunkban, hiszen Majorka a két időpont között vált ki Leibic városából. Az 1. világháború utáni két census 201, a Trianoni döntés során Lengyelországhoz csatolt területek kivételével valamennyi csehszlovák településre közül adatokat.

A nemzetiségi súlypontok változásánál a következő képleteket használtuk:

$$x = \frac{\sum x_i f_i}{\sum f_i} \quad ; \quad y = \frac{\sum y_i f_i}{\sum f_i} ,$$

ahol x és y a súlypont két koordinátája (földrajzi hosszúság és földrajzi szélesség), x_i és y_i az egyes települések koordinátái, f_i a pontokhoz tartozó súly, itt az adott nemzetiségi csoport száma. A számításokat mind a négy időpontra elvégezve (4.1 ábra) a változás tendenciáit is tetten érhetjük.

4.1 ábra. A nemzetiségi súlypontok változása Szepes vármegyében 1881–1930.

A vármegye településeinek geometriai középpontja a Lőcsétől nyugatra fekvő Szepesudvardhoz van legközelebb. A jelenlevő népesség, valamint a három nagy nemzetiség (magyar, német és tót) súlypontjai ettől délebbre esnek. A tótok súlypontja a teljes népességi súlyponttól nyugatabbra, a németeké kissé, a magyaroké jóval délebbre található. A rutének inkább a vármegye északkeleti térségeiben tömörülnek.

1881 és 1910 között a déli területek fokozott iparosítása miatt az össznépesség és a három fő nemzetiségi csoport súlypontja délkelet felé tolódott. 1921-ig ez a tendencia folytatódott (bár ehhez kis mértékben hozzájárult az északon fekvő Szepesófalui járás 14, Lengyelországhoz csatolt településének 1. világháború utáni adathiánya is), a tótok és a magyarok esetében inkább délkelet, a németeknél inkább délnyugati irányban. A dél felé tartó tendencia 1930-ra megfordult, ekkor a népességi súlypont nyugat-északnyugat felé mozdult el. A változások nagyságát nézve látható, hogy a legintenzívebb súlypontváltozás – nem véletlenül – a magyarokat érintette (gyors népességnövekedés 1881 és 1910 között, majd csökkenés 1930-ig), a legstabilabb pedig a németek területi elhelyezkedése volt. A rutén nemzetiségi súlypont alakulása a megyei átlaggal összevetve hektikus mozgásokat mutat, ami az anyanyelvi csoport létszámának nagy mértékű változásainak köszönhető.

Az egyes nemzetiségek koncentrációjának mérésére a Hoover-indexet alkalmaztuk, mely etnikai földrajzi felhasználásáról lásd BOTTLIK Zs. (2001) pp. 15–17., valamint FARKAS Gy. (1998).

A Hoover-index kiszámításának módja a következő:

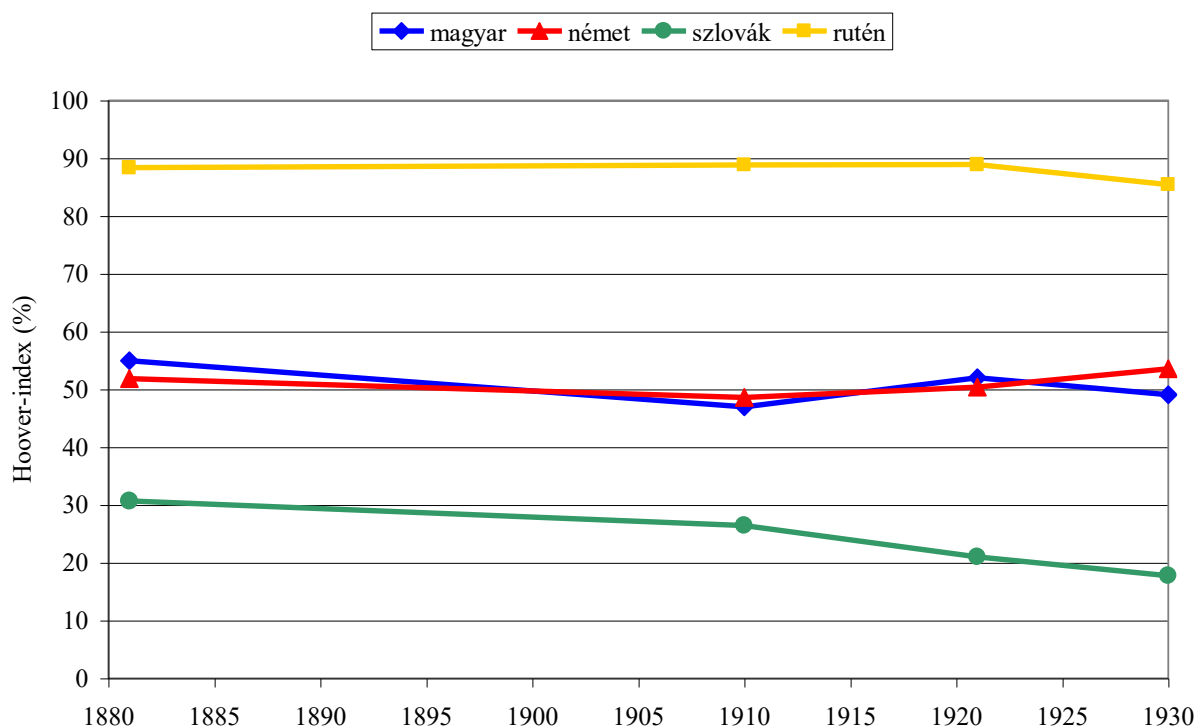
$$H = \frac{\sum |a_i - A_i|}{2},$$

ahol a_i az adott településen a vizsgált nemzetiség részaránya a vármegye összes településének nemzetiségéből (%), A_i pedig az adott település részaránya a vármegye össznépességéből (%). H maximális értéke 100, ami azt mutatja, hogy a két jelenség térben teljesen elkülönül, szegregálódik. Minimális értéke (0) esetén a két vizsgált jelenség térbeli eloszlása azonos.

A nemzetiségekre számolt Hoover-indexeket az 4.2 ábra grafikus formában szemlélteti.

A legerősebben szegregálódó a rutén anyanyelvűek csoportja 85 és 89 közötti értékekkel, 1881 és 1920 között viszonylag stabil térbeli eloszlással, melyet a vizsgálat utolsó kilenc évében kis mértékű területi szétterülés követett. A szlovák népesség Hoover-indexei a fél évszázad alatt folyamatosan csökkennek (H=30,7-ről 17,7-re), ami mutatja, hogy a népcsoport térszerkezete a vármegye területén egyre inkább az össznépességnek megfelelő lesz (ez részben a megyei népesség belüli részarányuk növekedésével állítható párhuzamba). A magyar és a német anyanyelvű lakosság a H=50 érték körül ingadozik. A magyarok esetében a kutatótáv első harminc évében a szlovákokénál is intenzívebb szétterjedés következett be (részarányuk is emelkedett), majd a háború utáni határváltozásoknak köszönhetően főként a városokba koncentráltak. A németek területi elhelyezkedése 1910-ben az 1881-eshez ké-

pest szórtabb, de onnantól kezdve jelentős ütemben koncentrálódik. A szegregáció mindvégig magas értéke valószínűsíti a németek lakta területek határozott elkülönülését, amelyet a következőkben vizsgálunk.

4.2 ábra. A nemzetiségek koncentrálódása Szepes vármegyében 1881–1930.

5. A németek lakta területek lehatárolása

A németek által lakott területek lehatárolásához minden időpontra meghatároztuk a németek arányát a településeken (lásd F4–7. ábrák). Németek által lakottnak minősítettük azokat, ahol bármely időpontban a németek abszolút, vagy relatív többségben voltak. Ezek megegyeztek azokkal a területekkel, ahol 1881-ben, és-vagy 1910-ben a németek többségben voltak. Térképi ábrázolásuk után – mivel térben jól elkülönültek – két német tömböt és két szórványt határoltunk le, melyek a fenti és a németek által lakottak által teljesen közrezárt településeket tartalmaznak. Ez utóbbira csak egyetlen példa volt, erre a későbbiekben még kitérünk. (F8. ábra)

Először tekintsük át a német anyanyelvű népesség megoszlását a lehatárolt területen (4.2 táblázat).

	1881		1910		1921		1930	
	németek száma	németek aránya (%)	németek száma	németek aránya (%)	németek száma	németek aránya (%)	németek száma	németek aránya (%)
Szepes vármegye összesen	48 146	29,0%	38 434	22,2%	36 791	22,6%	33 051	18,5%
németek lakta tömbök és szórványok összesen	37 796	81,0%	29 607	59,7%	30 101	58,3%	28 420	47,7%
a vármegyei összeg százalékában	78,5%	–	77,0%	–	81,8%	–	86,0%	–

4.2 táblázat. A németek lakta területek főbb jellemzői.

A tömbökön és szórványokon belüli németek száma az 1881 és 1910 közötti csökkenés után tulajdonképp stabilizálódott, már csak kis mértékű változások történtek. A más nemzetiségek beáramlása miatt azonban arányuk ezen a negyvenegy településen belül erőteljesen, 1930-ra 50% alá csökkent. A lehatárolt területen élt a vármegyei németek döntő többsége, az 1881-es 78,5%-ról ez az arány 86%-ra nőtt a tömbökön kívül a németek visszaszorulása miatt.

A lehatárolt németek által lakott területek (két tömb és két szórvány) nemzetiségi megoszlását az F2. táblázat közli, legfontosabb jellemzőiket részletesen pedig a következőkben ismertetjük.

A legnépesebb és legnagyobb tömb a *közép-szepesi* a Poprád folyó völgyében, melybe harminc település tartozik. A beszélni tudó népességből számolva a németek aránya 1881-ben 80%, mely 23 600 főt jelentett. A tömbön belül nagyok a helyi különbségek. Megtalálható itt éppen csak német többségű falu (Podolin 62%), szinte kizárólag németek lakta település (Felsőerdőfalva 98%), valamint a németek lakta települések által teljesen körbezárt Kisszalók, Késmárk 92%-ban szlovák nemzetiségű volt jobbágyfaluja. Késmárkon élt a vármegye legnagyobb német közössége, több mint 3200 fővel. 1910-re a németek száma jelentősen visszaesett, 18 800-ra, ami együtt járt a német településterület lassú visszaszorulásával is: Podolinban és Poprádban a németek már csak a relatív többséget képviselték. Ennél is nagyobb változott a helyzet Felka, Szepesszombat, Leibicz és Szepesbéla esetében, ahol a tótok abszolút, vagy relatív többségbe kerültek. A népszámlálási adatsorokból nem állapítható meg egyértelműen a visszaszorulás oka. A tömb belsőbb területeire való költözést a koncentráció mérésével később vizsgáljuk, valószínűsíthető a peremeken és a városokban a fokozatos asszimiláció – itt ment végbe a legnagyobb mértékű csökkenés –, a többi nemzetiségnél

kedvezőtlenebb korszerkezet miatti előregedés, valamint a kivándorlás (CALIC, M-J. – PAZMANDI, S. (1992) p. 233.). 1921-re a németek száma nőtt, 19 200 ezer főre, és részarányuk is megemelkedett. Azonban a háttérben jelentős különbségek húzódnak, 1910-hez képest belső átrendeződés ment végbe a térségben, a két korábbi népszámlálás alapján megfigyelhető településszintű változások a háború után sokszor nem folytatódtak. 1930-ra a németek száma 18 ezerre csökkent, ezzel a tömbön belül kisebbségbe szorultak a szlovákokkal szemben.

A tömbhöz lazán kapcsolódik két német múltú település: Gnézda és Komlóskert (*gnézda-komlóskerti szórvány*). Mindkét település Lengyelországnak elzálogosított város volt, 1910-ben már csak községek. A szórvány német ajkú népessége a két település között lévő Ólubló járásszékhely kisebbségével együtt 1881-ben még meghaladta a 2000 főt. A németek aránya magas, 87%, de 1910-re 75, 1921-re 58,5%-ra csökkent, mely az utolsó census idejére kissé mértékben nőtt. A két település közül a közép-szepesi tömbtől távolabb eső Komlóskert német népessége bár folyamatosan csökkent, aránya végig 80% felett volt. Ezzel szemben Gnézda az utolsó két census alapján a németek részesedése kevesebb volt 50%-nál. A szórvány közvetlenül a vármegyehatáron fekszik, de a német településterület nem folytatódik kelet felé, Sáros megye Héthársi járásának községeiben.

A második legnépesebb tömb a *dél-szepesi*, mely hét települést tartalmaz. A Gnézda-Komlóskerti szórvány után itt a legnagyobb a németek aránya (83%). 1881 és 1910 között csökkent a németek száma, majdnem háromezer fővel. A vármegyei és a szászok lakta területek általános tendenciáinak megfelelően a németek aránya 1921-re nőtt, majd ismét csökkent. A települések mérete nagyobb (1910-ben átlagos népességszámuk 1949 fő, szemben a közép-szepesi tömb 1132 főjével), alapvetően ipari funkciójúak. Az egész vármegye területén egyedülálló változás, hogy Óvíz, a 18. századi alapítású bányászközség területén a legkorábbi vizsgált censuskor a németek még csak a lakosság harmadát adták, harminc évvel később már abszolút többségben voltak. Arányuk 1921-re 86%-ra emelkedett, de 1931-re 82 főre (24%) apadt, és ezzel Óvíz a tömb németek által legkisebb arányban lakott községévé vált. A térség a közép-szepesitől viszonylagos elszigeteltségben fejlődött, kapcsolata vele az Iglón és Lőcsén átvezető országút révén volt. A német közösség településterületét délről a Gömör-Szepesi-érchegység zárja le, a német nyelvterület itt sem folytatódik a szomszédos vármegyékben.

A *dunajeci szórvány* német közössége a többitől eltérően keletkezett. A szórvány kialakulása II. Józsefhez köthető, aki 1786-ban württembergi németeket telepített le az alsólehnici kolostor majorságából alakult Ómajorban (*Magyar Nagylexikon. Tizennegyedik kötet. p. 149.*). A németek aránya a két első népszámlálás között több mint 40%-kal csökkent. Nem meglepő a közösség gyors ütemű fogyása, hiszen kis létszámúak (1881-ben 170 fő), a közép-szepesi tömbtől pedig a Szepesi-Magura hegysége választja el; a csoport a saját nemzetiségétől elszigetelten él. A két, háború utáni census alapján megállapítható, hogy számuk stabilizálódott, az utolsó népszámlálás szerint pedig emelkedett (105 fő), mellyel 1910 után ismét 30% fölé került részarányuk.

6. A németek súlypontjainak és koncentrációjának változásai a tömbökben

A 4. alfejezetben már vizsgált súlypontok változásait most a lehatárolt tömbökön belül a németek körében tovább vizsgáljuk. A szórványokban a kis elemszám miatt nincs értelme súlypontot és koncentrációt számolni, ott a két-két település népességadatainak összehasonlításával vonhatunk le következtetéseket a lakosság átrendeződéséről.

A súlypontok változásait az alábbi táblázat mutatja:

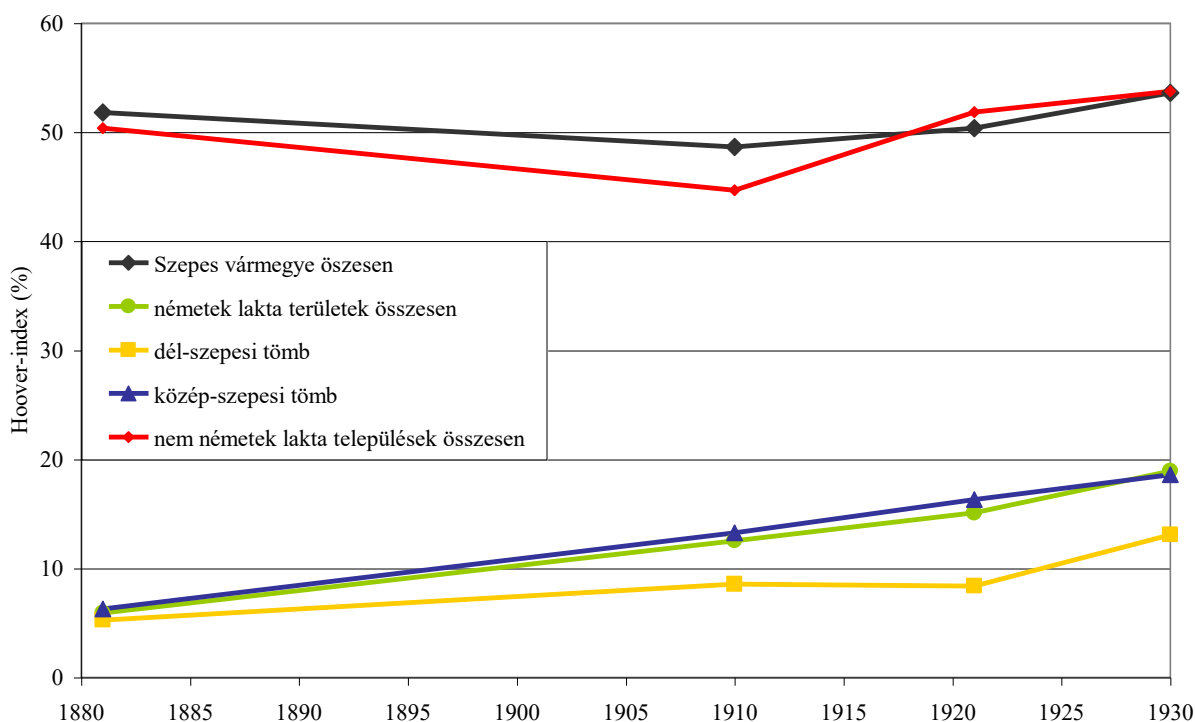
	1881		1910		1921		1930	
	Ny-K	É-D	Ny-K	É-D	Ny-K	É-D	Ny-K	É-D
Szepes vármegye összesen	0	0	0,002	-0,003	-0,007	-0,010	-0,012	-0,009
tömbök és szórványok összesen	0	0	0,380	0,902	-1,046	-2,489	-2,331	-5,537
dél-szepesi tömb	0	0	4,161	9,879	-9,891	-23,555	-15,746	-37,415
közép-szepesi tömb	0	0	-0,168	-0,423	-4,890	-11,644	-8,539	-20,294
nem németek lakta települések összesen	0	0	-12,810	-30,597	34,997	83,517	101,736	242,914

4.3 táblázat. A németek súlypontjának változásai (1881–1930), 1881=(0;0)

A németek súlypontjának már áttekintett változását két tényezőre bonthatjuk: a nemzetiség súlypontjának németek lakta területeken (tömbök és szórványok), valamint nem németek lakta területeken való mozgására. Ez utóbbi a négy időpontban először dél-délkeleti, majd észak-északnyugati irányban mozgott. A németek lakta területeken ezzel pontosan ellentétes tendenciák zajlottak. A két tömbön belül különbségek voltak: a dél-szepesiben a súlypont mozgása a

németek lakta területek átlagának felelt meg, a közép-szepesiben ezzel szemben a súlypont mindvégig dél-délkelet felé tolódott.

A koncentráció változását az előbbi öt településcsoportban vizsgáljuk a Hoover-index segítségével, a változásokat a 4.3 ábra szemlélteti.

4.3 ábra. A németiség koncentrációjának változásai Szepes vármegyei településcsoportokban 1881–1930.

A németek vármegyei átlagának trendjét egy 1881-től 1910-ig tartó kis mértékű területi kiegyenlítődés, majd növekvő ütemű területi szegregálódás jellemzi. A nem németek lakta területeken 1910 és 1921 között volt jelentékeny változás, ami jól mutatja a népszámlálási adatsorokban észrevehető tendenciát, miszerint az 1910-ben kis számban németek által lakott községekben a németek száma 1921-re szinte mindenütt nullára csökkent (ez feltehetően nem a valóságot mutatta, a háttérben a felmérés módszere, illetve a bevallásnál a nemzetiségváltás állhatott).

A két tömbön belül a németek egyre inkább koncentráálódtak, de ez a nemzetiség arányát mutató térképek alapján nem jelenti egyértelműen a tömbök határain a nyelvterület egyértelmű csökkenését, és a központi területekre való visszaszorulást.

SZEPES VÁRMEGYE TELEPÜLÉSEINEK FEJLETTSÉGE A SZÁZADFORDULÓN

A századforduló gazdag településsoros statisztikai adatainak segítségével kísérletet tehetünk a Szepes vármegyei települések fejlettségének becslésére, majd ennek eredményeit a németek arányával összevetve választ kaphatunk arra, igaz-e a feltételezésünk, hogy a németek által lakott területek a modernizációban előrehaladottabb stádiumban vannak, mint a nem német népelem által lakott térségek.

A többváltozós statisztikai módszerek alkalmazásánál a legtöbb kritika a mutatók kiválasztását éri, ezért először ezt a kérdéskört tárgyaljuk. A második alfejezetben a használt módszert ismertetjük, majd a kapott eredményeket mutatjuk be.

1. A mutatók kiválasztása

A mutatók kiválasztásánál BELUSZKY Pál (2000) tanulmányából indultunk ki, megvizsgálva, hogy ezek közül elméleti megfontolások alapján a célterület fejlettségi vizsgálatokor melyek alkalmazhatóak eredményesen. A legfontosabb szempont az volt, hogy a mutatóról településsoros adatokkal rendelkezünk, emellett mindenképpen előny, ha a jelzőszám nagyobb területi egyenlőtlenséggel rendelkezik, mert ez a települések fejlettségét polarizáltabbá teszi.

Elvetettük például az egy főre jutó bankbetétállomány vizsgálatba vonását, mely vármegyei szinten, vagy a községsoros adatokat járásokra aggregálva használható, ám települési szinten kutatva nem megfelelő, hiszen a megyében csak 13 településen volt valamilyen hitelintézet. E tizenhárom település egyrészt a nyolc járási székhely, valamint Felka, Podolin, Poprád, Szepesbela és Szepesolaszi (Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 35.). Hasonló okok miatt eltekintettünk a telefonállomás-sűrűség, vagy a kórházi ágyak lakosságra vetített számának értékelésétől.

A fentiek alapján végül a következő jelzőszámokat vontuk be a fejlettségi vizsgálatba (zárójelben az adatforrás):

- ALFAB: az írni-olvasni tudók aránya a hat éven felüli népességből (1910, Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42.),
- HAZKT: kőből, téglából, illetve kő- vagy téglalappal épült házak aránya (1910, Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42.),
- ORVHOLT: orvoslátta holtak aránya (1901–1910. évek átlaga, Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 46.), vagyis a halottak közül a haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya
- NEMAGR: nem agrárkeresők aránya az összes keresőkből (1910, Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 48.),
- KORJ: a község távolsága kilométerben a körjegyző székhelyétől (1908, Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 39.),
- KORORV: a község távolsága kilométerben a körorvos székhelyétől (1908, Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 39.)
- MIGR: 1901–1910 közötti vándorlási egyenleg az 1910-es jelenlevő összes népesség százalékában (Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 46.).

A változók legfontosabb jellemzőit a vármegyében az alábbi táblázat foglalja össze.

	<i>ALFAB</i>	<i>HAZKT</i>	<i>ORVHOLT</i>	<i>NEMAGR</i>	<i>KORJ</i>	<i>KORORV</i>	<i>MIGR</i>
(súlyozott) átlag	69,8	56,9	50,4	52,9	3,8	8,9	-10,3
maximum	93,0	100	100	98,5	19,0	27,1	42,8
minimum	10,1	0	0	1,5	0	0	-96,4
(súlyozott) szórás	14,4	31,2	31,3	33,0	3,5	6,1	15,1
(súlyozott) relatív szórás (%)	20,7	54,9	62,0	62,5	91,5	68,6	-145,9

5.1 táblázat. A vizsgálatba bevont mutatók legfontosabb jellemzői.

A magas relatív szórás és (a relatív adatok esetében) súlyozott relatív szórás értékek bizonyítják, hogy a vármegyén belül a változók jelentős területi különbségeket mutatnak.

A mutatók közötti páronkénti korreláció vizsgálatával felfedhetőek a jelzőszámok közötti kapcsolatok, és egy esetleges erős összefüggés esetén módosítható a vizsgálatba bevonandó változók köre. A felhasznált képlet (Pearson-féle lineáris korreláció) a következő:

$$r = \frac{\sum (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x})^2 \sum (y_i - \bar{y})^2}},$$

ahol x_i és y_i a vizsgált x és y változók értéke i területegységben, $\bar{x}$ és $\bar{y}$ pedig x és y változók átlaga.

Az adatok korrelációs mátrixát mutatja be a Pearson-féle lineáris korrelációs együtthatókkal az alábbi táblázat:

	ALFAB	HAZKT	ORVHOLT	NEMAGR	KORJ	KORORV	MIGR
ALFAB	1						
HAZ	0,57	1					
ORVHOLT	0,50	0,41	1				
NEMAGR	0,43	0,49	0,54	1			
KORJ	-0,24	-0,27	-0,28	-0,11	1		
KORORV	-0,30	-0,25	-0,42	-0,25	0,39	1	
MIGR	0,28	0,27	0,34	0,31	-0,28	-0,31	1

5.2 táblázat. A vizsgálatba bevont mutatók korrelációs mátrixa.

Kiemeltük a 0,5-nél magasabb együtthatókat, melyek azonban nem indokolják egyik mutatónál sem a vizsgálatba vonás mellőzését. A körorvostól való távolság szoros kapcsolatot ($r=0,83$) mutatott az ugyancsak a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 39. számában közölt legközelebbi gyógyszerértéktől való távolsággal, így a két mutatószám közül csak az egyiket, a körorvostól való távolságot vontuk be a vizsgálatba. Meglepő, hogy a körorvostól való távolság kevésbé befolyásolja az orvoslátta holtak arányát (a közöttük levő összefüggés csak közepesen szoros).

2. Adatösszevonás

A területi kutatásokkal foglalkozó szakirodalom számos módszert ismer a különböző dimenziójú adatok összevonására, egy vagy több mutatóra való átalakítására. Szepes vármegye fejlettségi különbségeinek vizsgálatakor mi a rangszámok összegét vizsgáltuk. A rangszámokat a következő módon képezzük: minden egyes jelzőszám alapján sorba rendezzük az adattáblánkat, a legjobb értékektől (az írni-olvasni tudók, a kőből, téglából, illetve kő- vagy téglalappal épült házak, az orvoslátta holtak, a nem agrárkeresők esetében ez a legmagasabb arány; a körjegyzőtől és a körorvostól való távolságnál pedig a legkisebb szám) a legrosszabb felé. A leg-

első település rangszáma 1, a következőé 2, az utolsóé 215; egyező értéknél a rangszámok számtani közepe. Végül az egyes mutatókra kapott rangszámokat összeadjuk.

A módszer hibája, hogy az adatok közötti távolságokat eltünteti, ami ebben az esetben kevésbé jelentős probléma a nagy elemszám (215 település) miatt.

Fontos kérdéskör az egyes mutatók súlyozása. Természetesen nem lehet megbecsülni, hogy a tényleges fejlettség egy, általunk vizsgált szegmensét az egyes mutatók milyen arányban befolyásolhatják, így a változókat nem súlyoztuk.

A rangszámokat összegezve a települések fejlettségi sorrendjét (fejlettségi pontszám) kapjuk meg, a legkisebb összeggel rendelkező település a legfejlettebb, a legnagyobb a legfejletlenebb. A vármegyében az átlagos pontszám 648, a minimális 82,5, a maximális 1220. A fejlettségi szintet az F9. ábra szemlélteti. A tíz legmagasabb és legalacsonyabb pontszámmal rendelkező település a következő:

település	rangszámösszeg	település	rangszámösszeg
Poprád	82,5	Répásfalu	1220,0
Késmárk	86,5	Kislápos	1217,5
Felka	104,5	Osztornya	1166,0
Szomolnokhuta	116,5	Kisfrankvágása	1152,5
Korompa	119,5	Feketebércz	1149,0
Lőcse	128,5	Dercsény	1146,0
Szepesszombat	130,5	Felsőlápos	1138,0
Szepesolaszi	135,5	Nagyolsva	1083,0
Szepesremete	135,5	Határhely	1073,0
Igló	140,5	Gibely	1068,0

5.3 táblázat. A legfejlettebb és a legkevésbé fejlett települések Szepes vármegyében.

A legfejletlenebb települések Határhely és Nagyolsva kivételével a Szepesófalui járásban helyezkednek el, nagyjából egymás mellett. A legfejlettebb tíz közül öt (Poprád, Késmárk, Lőcse, Szepesolaszi és Igló) rendezett tanácsú város, a többi részben e települések mellett helyezkedik el (mint Felka, Korompa és Szepesszombat), részben ipari központ a Gömör–Szepesi-érchegység bányavidékén (Szepesremete, Szomolnokhuta).

A migrációs egyenleget a kapott eredmények pontosítására használjuk: a népesség várhatóan a fejletlenebb térségekből a fejlettebb térségekbe áramlik, így egy település fejlettségi pontszám alapján kapott fejlettségi szintje megerősíthető, ha pozitív migrációs egyenleggel rendelkezik.

3. A fejlettebb és a németek által lakott térségek összevetése

Ebben a fejezetben keresünk választ arra a kérdésünkre, miszerint igaz-e, hogy a németek által lakott térségek fejlettebbek a nem németek által lakottaknál. Megvizsgáljuk, hogy a fejlettségi pontszám, és ezek tényezői milyen értékeket mutatnak az előzőekben lehatárolt német tömbökben és szórványokban, valamint az ezeken kívül eső területeken. Ezek összesítését, a németek lakta területeken a mutatók átlag- és a tömbök (súlyozott) relatív szórás értékeit az F3. táblázat foglalja össze. A szórványokban a kis elemszám (két-két település tartozik ide) miatt a szórás összehasonlításának kevésbé van értelme, ezért ennek értelmezésétől eltekintünk.

1. írni-olvasni tudás

Az írni-olvasni tudás a századelő Magyarországon nagyfokú területi differenciákat mutatott (BELUSZKY P. (2000) p. 307.). Emellett közismert, és a statisztikai kiadványok keresztábráiból alá is támasztott az írni-olvasni tudás nemzetiségi meghatározottsága. Hasonlítsuk össze a Szepes megyei nemzetiségek közül a három jelentős (a német, a tót és a magyar) alfabetizációs szintjét az országos átlaggal!

	össznépesség	magyar	német	tót
Szepes vármegye	69,8	93,0	88,5	64,7
Magyarország	66,9	77,5	82,1	69,3

5.4 táblázat. Írni-olvasni tudók a hat éven felüliek közül a három jelentős Szepes vármegyei nemzetiség körében országos összehasonlításban (1910, %).

Forrás: GYŐRI R. (2003) p. 339. és saját számítás

A vármegyei átlag, valamint a németek és a magyarok írni-olvasni tudása is jobb volt az országos átlagnál. A tótoknál alacsonyabb iskolázottsági szintet mutatnak az adatok, a németek jelenléte és magasabb írni-olvasni tudása a területen nem volt pozitív hatással a szlovákok csoportjára.

Az alfabetizáció szintje területileg mozaikos képet ad, a magas írni-olvasni tudással rendelkező települések között sokszor alacsony értékekkel bíró községek sorakoznak. Ennek ellenére a németek és nem németek által lakott területek között jelentős különbségek voltak: a tömbök településein az írni-olvasni tudás 79,3%-os, szemben a tömbökön kívüli 65,9%-os

értékkel. Emellett a németek lakta térségek homogénebb képet mutattak, a súlyozott relatív szórás értéke kevesebb mint fele a vármegyei és a tömbökön kívüli területekénél. A két szórványban a népesség ebben a mutatóban rosszabbul szerepelt, mint a tömbök átlaga, a dunajeci szórvány pedig még a megyei átlag alá is került, de még így is kiemelkedik a Szepesófalui járás zömében még alacsonyabb értékei közül.

2. A házak minősége

A házak minőségét a kőből, téglából, illetve kő- vagy téglalappal épült házak arányával jellemeztük. Az értékeket térképre vetítve a vármegye négy, viszonylag jól elkülönülő, nagyjából délnyugat-északkelet irányú sávra osztható. A legészakibb, a Szepesófalui és az Ólublói járás egy részét magába foglaló határ menti területeken a mutató általában alacsony értékeket vesz fel. Az ettől délebbi térségben, nagyjából a Lőcse–Szepesvéghely vonalig egy magasabb aránnyal rendelkező térség rajzolódik ki, melyből csak a városok és néhány bányásztelepülés ugrik ki. A bányásztelepülések magasabb értékei nem meglepőek, hiszen a házak a népesség növekedésével párhuzamosan újonnan épültek, jórészt feltehetően kőből, vagy téglából. A vármegye legdélebbi zónájának községei és városai (nagyjából a gölnicbányai járás területe) ismét magas aránnyal rendelkeznek, a jelenség itt is elsősorban a bányászat megjelenésének köszönhető.

A mutató vármegyei átlaga 56,9% volt a vizsgált időpontban. A tömbökön kívül az érték alacsonyabb, csak 48,2%, a tömbökben 78,4%. Felmerülhet a kérdés, hogy a németek által lakott térségek magasabb aránya nem az előrehaladottabb iparosodásnak köszönhető-e, hiszen az iparosítás során munkaerő áramlik ezekbe a településekbe, akiknek lakásra is szükségük van, az újonnan épített házak pedig nagyobb arányban lehettek modernebb, kőből-téglából épültek. A feltevésre nemmel válaszolhatunk, hiszen a dél-szepesi tömb alacsonyabb aránnyal rendelkezik, mint a kevésbé iparosodottabb közép-szepesi. Ez utóbbi magas értékeit elsősorban a városi múltban kereshetjük, a polgárosodottabb településeken (még ha városi rangjukat el is veszítették) a modernebb házak aránya magasabb volt.

3. Orvoslátta holtak és a körorvostól való távolság

A haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya szintén nagy területi különbségeket mutatott az országban (BELUSZKY P. (2000) p. 309.). Az országos átlag 50,2% volt, a Szepes megyei ennél csak kevéssel magasabb, 50,4%-os. Mint már fentebb említettük, az orvoslátta holtak aránya a vármegyében nem tükrözte az egészségügyi ellátás elérhetőségét, hiszen a

mutató és a települések körorvostól való távolsága csak közepesen szoros összefüggést ($r=0,423$) mutatott, inkább a lakosság értékrendjét, anyagi lehetőségeit mutatta (BELUSZKY P. (2000) p. 310.). A megyében az arány különösen a Szepesófalui és az Ólublóí járás területén volt alacsony (a járásszékhelyek és a hozzájuk közel eső, néhány esetben németek által lakott település kivételével, melyek értékeit a körorvos közelsége húzhatja fel); a házak modern voltát jelző mutatóban különösen magas értékekkel bíró szlovákok lakta községekben a Szepesszombati járás déli részén; valamint a megye keleti határánál. A tömböket vizsgálva ismét elmondható, hogy a németek lakta térségek jobban szerepelnek a többi nemzetiség által lakottaknál: az orvoslátta holtak aránya a tömbökhöz tartozó településekben átlagosan 77,1%, szemben a kívül eső települések 40,1%-os értékével. A két tömb ismét jobb helyzetű, mint a két szórvány: de ennél a mutatónál a dél-szepesi előnyösebb képet fest, főleg, ha az alacsony (8,1%-os) súlyozott relatív szórás értékeket nézzük. A jó eredményekhez hozzájárulhatott, hogy a körorvostól való átlagos távolság igen csekély, 0,9 km, szemben a közép-szepesi 4,5 km-es, vagy a tömbökön kívül eső térségek 10,1 km-es értékével.

4. A nem agrárkeresők aránya

A vármegyében a nem agrárkeresők aránya az országos átlaghoz viszonyítva magas, 52,9%. A megyei átlagnál magasabb értékkel rendelkezett egyrészt a térség déli része az ipari üzemek miatt, másrészt a járásszékhelyek, városok is kiemelkedő arányt mutattak, ami a tercier foglalkoztatottaknak (városi hivatalnokok, kereskedők,...) is köszönhető. A mutatót nézve a tömbök és az azokon kívüli települések átlaga nem válik el annyira markánsan, mint az előző jelzőszámok esetében: a tömbökben 65,7%, azokon kívül 47,3%. A tömbök átlagát a dél-szepesi ipari térség húzza fel 85,5%-nyi nem mezőgazdasági foglalkoztatottjával, a közép-szepesi tömb 60% alatt marad, a két szórvány értéke pedig a 40%-ot sem éri el, ami nem meglepő például a Dunajec melletti két település esetében ismerve azok kialakulásának már említett történetét.

5. Körjegyzőtől való távolság

A vizsgált mutatók közül ez mutatja a legkisebb eltéréseket a vármegyén belül, ha a tömbök és az azokon kívül eső települések átlagértékeit összevetjük: a települések körjegyzőtől való távolsága átlagosan 3,8 km a vármegyében, a tömbökön kívül ennél kicsit magasabb: 4,2 km, a tömbökön belül pedig 2 km. Ezek az értékek azonban nagy területi különbségeket mutatnak, amelyet a magas relatív szórás értékek (80% felett) jeleznek.

6. Migrációs egyenleg

A migrációs egyenleg az el- és odavándoroltak 1901–1910 évek közötti átlagos különbségét mutatja az 1910-es jelenlevő összes népesség százalékában. Az adatokat majd a fejlettségi pontszámmal becsülhető fejlettségi szint pontosítására használhatjuk: a bevándorlás elsősorban a fejlettebb, vonzóbb térségekbe történhetett, ezzel szemben a rossz adottságokkal rendelkező térségekből elvándorlás következhetett be, melynek célpontja sok esetben a külföld volt.

Szepes vármegye vándorlási egyenlege az 1901–1910-es évek átlagában $-17\,838$ fő volt, mely az 1910-es népesség 10,3%-a. Az érték nagy területi különbségeket mutat a vármegyén belül: a legmagasabb elvándorlási értékkel Szepesapátka rendelkezett ($-96,4\%$), ez 80 fő elvándorlását jelentette, a magas százalékos érték az alacsony népességszámnak köszönhető. Talán ennél rosszabb volt a helyzet Záron, ahonnan a tíz év átlagában évente több mint félszáz lakos vándorolt el. Bár a szomszédos Javorina vándorlási nyereséget könyvelhetett el, valószínűtlen, hogy a zári lakosság az alig több mint negyven főt foglalkoztató papírlémezgyárban talált volna munkát, a népesség jórészt feltehetően külföldre távozott. A megye településeinek nagy többségére az elvándorlás volt jellemző, a népesség két községben stagnált, és csak 27 településen nőtt. A pozitív vándorlási egyenleggel rendelkező települések között találhatunk városokat (Poprád, Késmárk, Szepesbéla és Igló), ipari arculatú községeket (Alsószalánk, Korompa, Ötösbánya: vasércbányászat, vaskohászat; Mateócz: lóvakaró- fém- és zománcárugyár). A százalékos értékeknél azonban figyelembe kell venni a népesség abszolút számát is, az alacsony lélekszámú községekben kevés migráns is nagy arányban emelhetette, vagy csökkenthette a lakosság számát (például Lazonpatakon tizenöt fő bevándorlása 16,7%-kal emelte a népességet, mely utóbbi szám a megyében hetedik legmagasabb volt).

A vármegye két északi járásában erőteljesen csökkent a népesség, ez alól csak két település, Lehnic és a németek által lakott Ómajor volt kivétel. A vármegye középső részén, a Szepességi-medence területén a népesség viszonylag stabilnak mondható, a vándorlási különbözet kedvezőbb a megyei átlagnál. A déli és délkeleti térségben ismét zömmel elvándorlást tapasztalhatunk, ám mozaikosan migrációs nyereséggel rendelkező települések is vannak.

A németek által lakott tömbökben a migrációs mutatószám értéke $-3,8\%$, a tömbökön kívül -13% , amely csak kissé rosszabb a megyei átlagnál. A két tömb közül az iparosodottabb, és ezért kedvezőbb pozíciójú dél-szepesiben kedvezőtlenebb az érték ($-10,9\%$, amely alatta marad a megyei átlagnak, szemben a közép-szepesi tömb $-0,3\%$ -ával), sőt a különbségek is kisebbek, amit a relatív szórás alacsonyabb értéke mutat.

7. Fejlettségi pontszám

Miután áttekintettük a fejlettség egyes tényezőinek térszerkezetét és a németek és döntően más nemzetiségek által lakott területek különbségeit, a fejlettségi pontszám eredményeit ismertetjük.

A megyei fejlettségi átlagpontszám 648. A tömbökön kívüli településeken ennél magasabb, 725, a németek lakta térségekben csak 322, tehát már az átlagok is egy markáns fejlettségi lépcsőre utalnak. A legfejlettebb német többségű terület a dél-szepesi tömb, ahol az átlagos pontszám csak 186. A közép-szepesi tömbben mért 332-es érték a németek lakta területek átlagánál rosszabb képet mutat, a szórványok (különösen a dunajeci szórvány) pontszáma még kedvezőtlenebb. A relatív szórás vármegyei átlagnál alacsonyabb értékei alapján megállapíthatjuk, hogy a tömbökön kívül eső területek homogénebb képet mutatnak, mint a tömbök és szórványok. Ez utóbbi szórását a két szórvány magas fejlettségi pontszáma emeli meg, de a két tömb önállóan is heterogénebb, mint a nem németek lakta területek összesen.

A vármegye legfejletlenebb térségét a közép-szepesi tömbtől északra fekvő területeken (Szepesófalui járás, valamint az Ólublói járás északi része) találhatjuk, a kiváltó okok közül legvalószínűbb az elzártság a vármegye központi, fejlettebb részétől. A térség vasútvonalaktól távol esik, a legközelebbi állomás Podolinban, vagy a galíciai Neumarktban (Nowy Targ) van; valamint közúton is csak nehezen megközelíthető: a Szepesófalui járás a Szepeségi-medencéből a Szepesi-Magura hágóján átkelve, vagy kerülővel, Gnězda felől érhető el. A másik fejletlen régió a Lócsei és a Szepesváraljai járások északi területe a Branyiszkó-hegység déli oldalán, a vasútvonalaktól szintén távol. A megye középső-keleti része is az átlagosnál kevésbé fejlett terület, csak a városok és a környező települések emelkednek ki magasabb rangszámértékeikkel.

A fejlett térségek közül a németek lakta területeken kívül kiemelkednek a városok és környezetük, valamint a Hernád völgyének falvai, melyek valószínűleg kedvező közlekedés-földrajzi adottságaiknak köszönhetik magasabb pontszámukat.

Megvizsgálható, hogy a településhierarchia és a települések nagysága hatással van-e a fejlettségükre. Az eredmények azt mutatják, hogy igen: a városok átlagos pontszáma (162) jóval meghaladja a községek 669-es értékét. A fejlettségi pontszám és a települések népességszáma között mért korrelációs együttható értéke $-0,47$ volt, tehát a településméret és a fejlettség között közepesen szoros, ellentétes irányú kapcsolat létezett. Az együttható magyarázó

erejét az általában magasabb fejlettségű és népességszámú városok ugyan megnövelik, de a kapcsolat szorossága a városok nélkül korrelációt számolva sem változik (-0,40).

A migrációs mutatót és a fejlettséget összevetve az 5.5 táblázatot kapjuk.

	átlag feletti fejlettség		átlag alatti fejlettség	
	németek lakta települések	nem németek lakta települések	németek lakta települések	nem németek lakta települések
nemnegatív vándorlási egyenleg	14	9	0	6
negatív vándorlási egyenleg	25	57	2	102

5.5 táblázat. A települések fejlettsége és vándorlási egyenlege.

Az átlagosnál magasabb fejlettségű települések közül pozitív vándorlási egyenleggel rendelkezik nyolc nem németek lakta község és egy város, főleg a közép-szepesi tömbtől nyugatra, valamint a déli, ipari térségekben; tizenhárom közép-szepesi tömbbeli település, valamint a dunajeci szórványból Ómajor. Az átlag feletti fejlettségűek közül elvándorlás jellemzi a vármegyei területek nagyobb hányadát. A tömbökön és szórványokon belül csak kettő, Majorka és Komlóskert tartozik a legrosszabb helyzetű, átlagosnál fejletlenebb és elvándorlással sújtott községek közé.

6.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány egy eddig még kevésbé vizsgált népességcsoport, a szepességi szászok körében a 19. és a 20. század fordulóján végbement változásokkal foglalkozott. Fél évszázados időtávon megvizsgálta az etnikai térszerkezet változását, mely alapján a németek fokozatos visszaszorulása rajzolódott ki, helyüket a vármegyében egyre inkább a szlovákok vették át. A dolgozatban lehatároltuk a többségében németek lakta területeket, két tömböt – a Magas-Tátra lábainál, a Szepességi-medencében húzódó közép-szepesit és a vármegye déli részén levő ipari funkciójú településeket tömörítő dél-szepesit –, valamint két szórványt a vármegye északi térségében. A németek lakta települések körének pontosítására a szomszédsági mutató alkalmazásával, valamint a települések múltjának alaposabb és egyenkénti feltárásával van lehetőség.

A dolgozat második részében kísérletet tettünk a fejlettség meghatározására a vármegye településeinek körében, melyhez közvetlenül hat mutatót használtunk fel a korabeli községsoros statisztikai források közül. Ez alapján a fejlettségben két tényezőt találtunk jelentősnek: a település nagyságát (minél népesebb egy község, vagy város, annál fejlettebb), valamint a németek által lakottak általában az átlagnál fejlettebbek, és a többenél kedvezőbb helyzetűek voltak a 20. század elején.

A kutatás folytatására lehetőség nyílik egyrészt a vizsgált időszak megnövelésével (az időben előre és vissza haladva – például érdekes lehet összehasonlítani a települések mai és 1910-es fejlettségét), új módszerek alkalmazásával (például faktoranalízis), valamint a fejlettségi vizsgálat esetében még több mutató bevonásával, melyek a fejlettség újabb összetevőit képesek leírni, ezzel is hozzájárulva a népcsoport pontosabb megismeréséhez.

ADATFORRÁSOK

A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 48. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.

A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1995.

A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 46. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 35. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 67. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1918.

Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 39. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.

A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898–1913). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1997.

LELKES György (szerk.): *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Balassi Kiadó, Budapest, 1992.

Történeti Összehasonlító Helységnévtár 1773–1913. A történeti Magyarország északi és észak-keleti megyéi. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 1998.

A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Talma Kiadó, Pécs, 2001.

<http://lazarus.elte.hu>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁCS Zoltán (1996): *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- ASCHAUER, Wolfgang (1992): *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarndeutschen*. Erdkundliches Wissen Heft 107. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BELUSZKY Pál – GYŐRI Róbert (2003): „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés.” Magyarország városhálózata a 20. század elején. *Korall 2003. május (11–12.)* pp. 199–238.
- BELUSZKY Pál (2000): *Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon)*. In: DÖVÉNYI Zoltán (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. MTA FKI, Budapest.
- BOTTLIK Zsolt (2001): *A statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban*. Collegium Hungaricum Füzetek 1. Bécs.
- BOTTLIK Zsolt (2004): A regionális gazdasági különbségek etnikai hátteréről – Bulgária példáján. *RÉKA (Regionális Értékelő és Kvantitatív Analízisek) 2.* pp. 7–40.
- CALIC, Marie-Janine – PAZMANDI, Susanne (1992): *Migration, Urbanisierung und Assimilation in der Vojvodina und der Slowakei im Vergleich (1880–1938)*. In: SEEWANN, Gerhard (szerk.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. R. Oldenbourg Verlag, München, pp. 211–235.
- FARKAS György (1998): Nyelvhatárváltozások és etnikai tömbök a Lévai járásban. *Regio 9. évf. 2. szám.* pp. 113–130.
- GYŐRI Róbert (év nélkül): *Hazai történeti adatforrások*. (Kézirat, megjelenés alatt).
- GYŐRI Róbert (2003): *Kérdések és válaszok a XIX. századi magyarországi modernizáció regionális különbségeiről*. In: LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest. pp. 329–345.
- HAJNÓCI R. József (1931): *A Szepesi bányavárosok története*. Szepesi Szövetség, Budapest.

<http://ender.mtak.hu>

ILYÉS Zoltán: *Nyelvhatár/kontaktzóna-értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén*. In: KOZMA István – PAPP Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Kisebbségek Kelet-Közép-Európában IX. Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. pp. 77–88.

KARÁDY Viktor (1997): *Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?* In: KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig. 2. kötet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 302–336.

Magyar Nagylexikon. Akadémiai Kiadó – Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.

Magyarország történeti kronológiája. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

MOHOS Mária (2003): *A magyar-szlovén nyelvhatár változásai 1900–2000*. In: KOZMA István – PAPP Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Kisebbségek Kelet-Közép-Európában IX. Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. pp. 89–122.

MOLNÁR József – Molnár D. István (2003): *Az etnikai térszerkezet változása Kárpátalján a XX. század folyamán*. In: KOZMA István – PAPP Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Kisebbségek Kelet-Közép-Európában IX. Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. pp. 123–130.

NEMES NAGY József (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.

NEMES NAGY József (szerk., 2004): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Eötvös Kiadó, megjelenés alatt. (<http://www.geogr.elte.hu>)

UDVARI István (1994): *Lengyelországi szepességi falvak népelete Mária Terézia korában*. Vasvári Pál Társaság füzetek 12. Nyíregyháza.

VESZTRÓCZY Zsolt (2000): *A Magyarországi Kárpát Egyesület szerepe Szepes megye gazdasági felzárkózásában (1843–1918)*. *Honismeret* 28. évf. 4. szám. (<http://www.vjrktf.hu/carus/honisme/Ho000400.htm>)

WEBER, S. (1880): *Zipser Geschichts- und Zeitbilder*. Leutschau [Lőcse].

F1. ábra. A különbségeket elfedő városi jogállás I.

Thomas Ender: Nagyőr a Király-heggyel (1853-66 között). Forrás: <http://ender.mtak.hu>

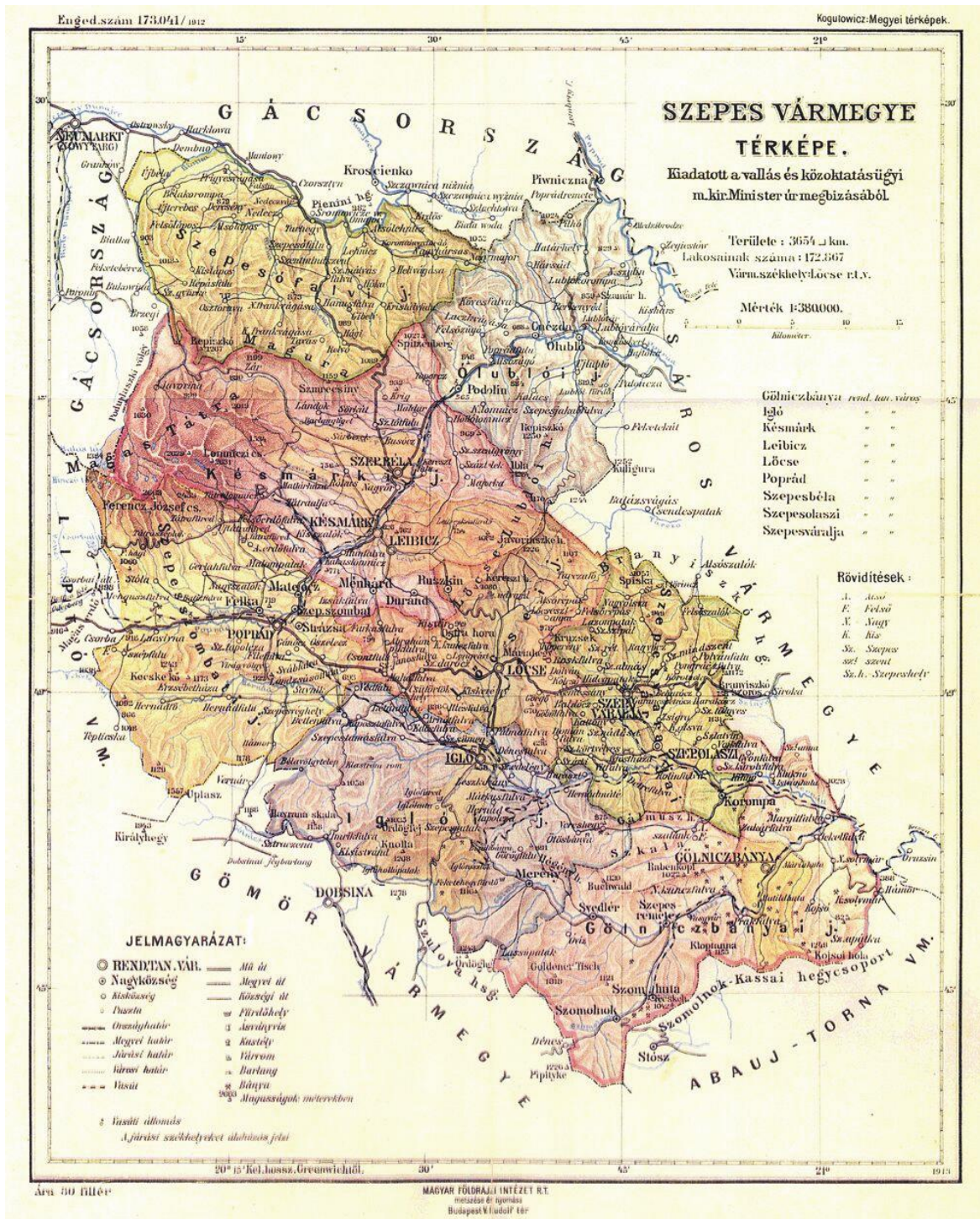
F2. ábra. A különbségeket elfedő városi jogállás II.

Thomas Ender: Lócse látképe (1853-66 között). Forrás: <http://ender.mtak.hu>

F3. ábra. Szepes vármegye térképe (1913).

Forrás: <http://lazarus.elte.hu>

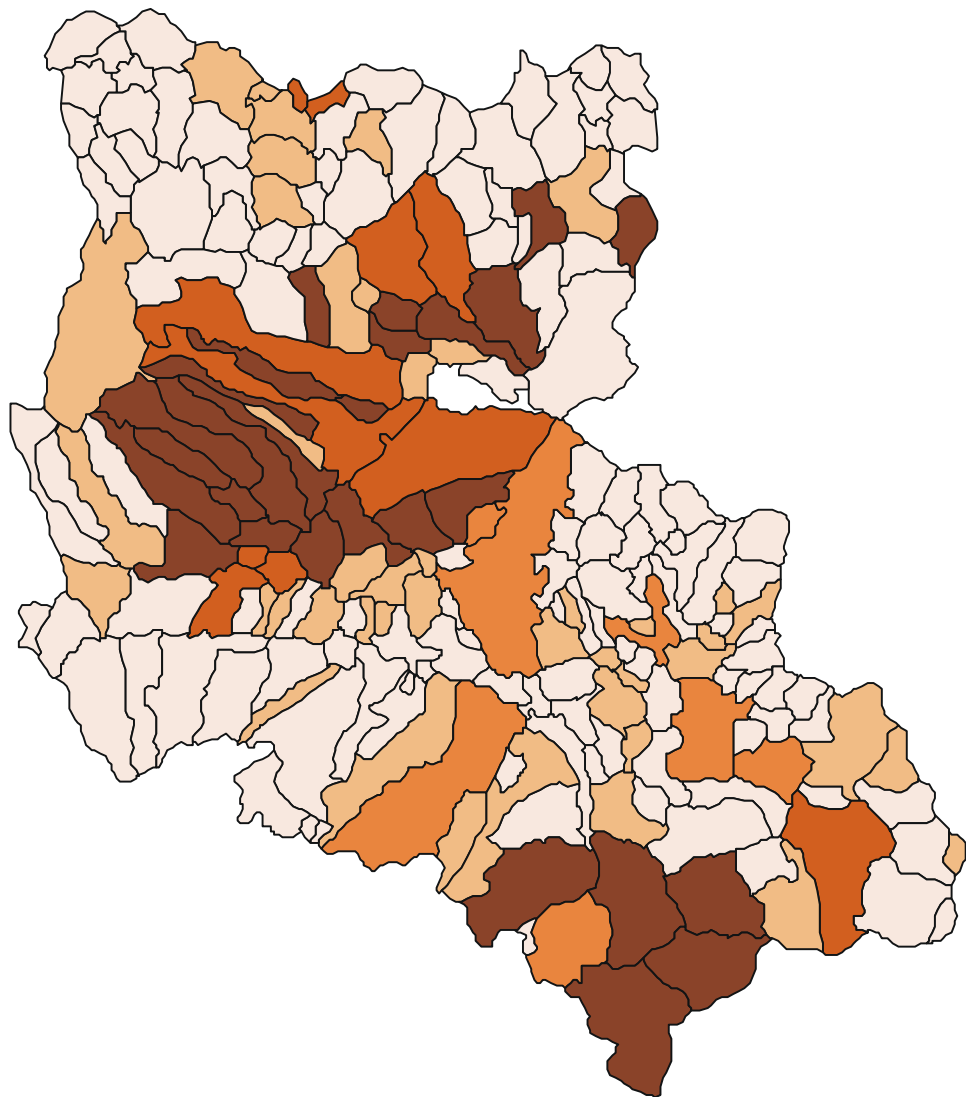
F1. táblázat. Szepes vármegye járásainak nemzetiségi megoszlása (fő és %; 1881-1930).

járás	1881							1910					
	jelenlevő polgári népesség	magyar	német	tót	ruthén	egyéb nemzetiségű	nem beszél	jelenlevő összes népesség	magyar	német	tót	ruthén	egyéb
Gölniczbányai	19594	374	7285	9111	1698	210	916	19608	1597	6688	9613	1021	689
		2,0%	39,0%	48,8%	9,1%	1,1%	4,7%		8,1%	34,1%	49,0%	5,2%	3,5%
Iglói	18282	142	2804	11919	2363	243	811	16867	1156	1907	11411	1588	805
		0,8%	16,0%	68,2%	13,5%	1,4%	4,4%		6,9%	11,3%	67,7%	9,4%	4,8%
Késmárki	16395	65	9212	5652	626	209	631	15576	769	7337	6295	548	627
		0,4%	58,4%	35,9%	4,0%	1,3%	3,8%		4,9%	47,1%	40,4%	3,5%	4,0%
Lócsei	9938	147	967	6614	1779	61	370	8908	199	704	7586	5	414
		1,5%	10,1%	69,1%	18,6%	0,6%	3,7%		2,2%	7,9%	85,2%	0,1%	4,6%
Ólublói	20499	143	4194	9222	5973	175	792	16933	521	3071	6993	5876	472
		0,7%	21,3%	46,8%	30,3%	0,9%	3,9%		3,1%	18,1%	41,3%	34,7%	2,8%
Szepesófalui	21920	83	1370	16438	2936	251	842	18681	329	1165	14161	2288	738
		0,4%	6,5%	78,0%	13,9%	1,2%	3,8%		1,8%	6,2%	75,8%	12,2%	4,0%
Szepesszombati	17351	202	4284	11920	0	296	649	18108	1219	3464	12523	1	901
		1,2%	25,6%	71,4%	0,0%	1,8%	3,7%		6,7%	19,1%	69,2%	0,0%	5,0%
Szepesváraljai	13257	165	902	10797	750	160	483	16482	2881	1245	10822	789	745
		1,3%	7,1%	84,5%	5,9%	1,3%	3,6%		17,5%	7,6%	65,7%	4,8%	4,5%
rendezett tanácsú városok	35388	2205	17128	14379	33	297	1346	41704	9987	12853	17673	211	980
		6,5%	50,3%	42,2%	0,1%	0,9%	3,8%		23,9%	30,8%	42,4%	0,5%	2,3%
SZEPES VÁRMEGYE	172624	3526	48146	96052	16158	1902	6840	172867	18658	38434	97077	12327	6371
		2,1%	29,0%	57,9%	9,7%	1,1%	4,0%		10,8%	22,2%	56,2%	7,1%	3,7%

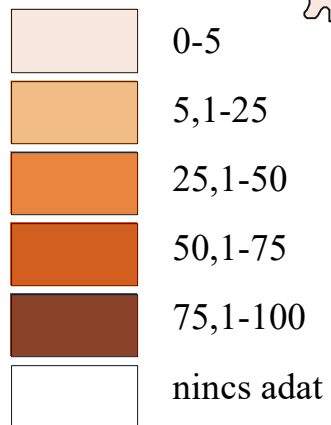
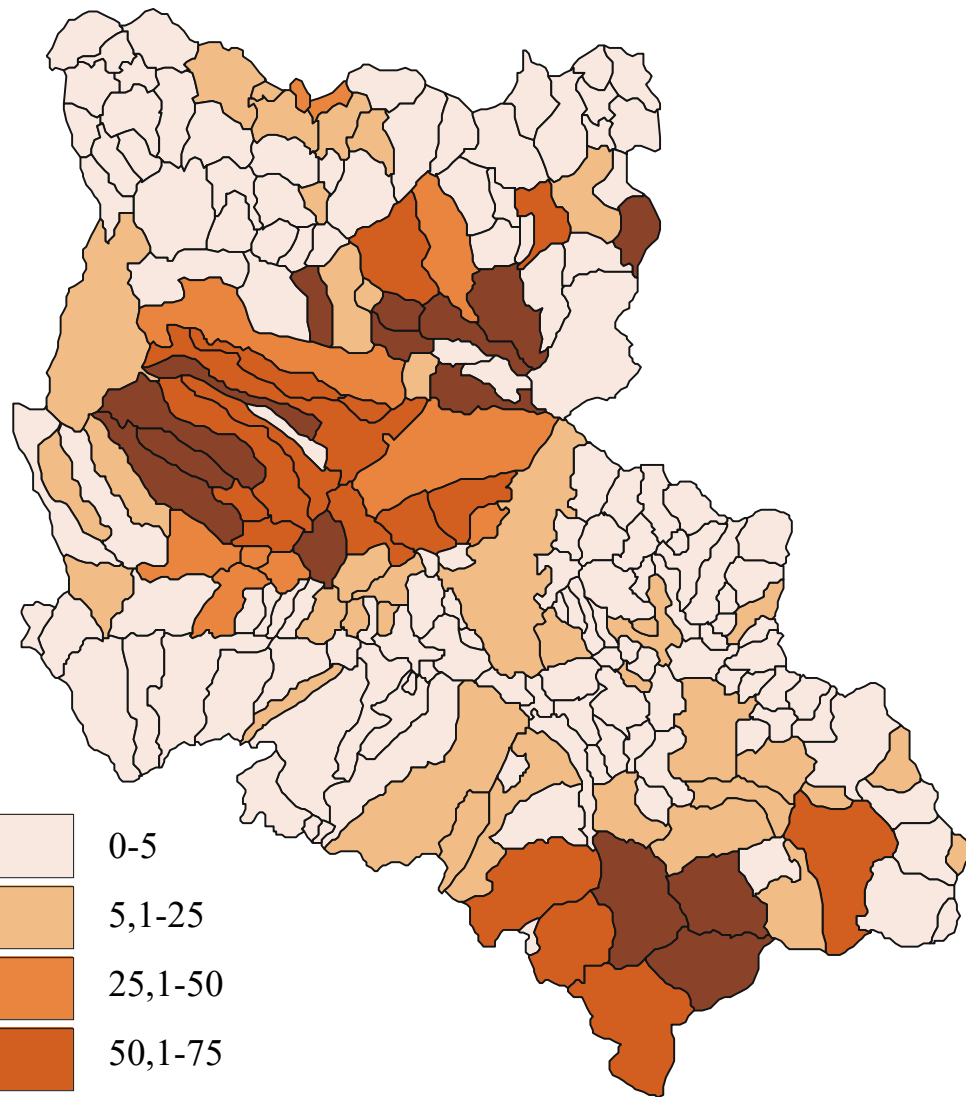
F1. táblázat (folytatás).

járás	1921						1930					
	jelenlevő összes népesség	magyar	német	szlovák	rutén	egyéb	jelenlevő összes népesség	magyar	német	szlovák	rutén	egyéb
Gölniczbányai	19502	560	6575	10451	642	1274	19548	180	6360	11929	47	1032
		2,9%	33,7%	53,6%	3,3%	6,5%		0,9%	32,5%	61,0%	0,2%	5,3%
Iglói	16360	268	1868	11933	1527	764	18316	104	1514	13944	1362	1392
		1,6%	11,4%	72,9%	9,3%	4,7%		0,6%	8,3%	76,1%	7,4%	7,6%
Késmárki	15348	136	7601	6184	567	860	16817	104	6580	7951	619	1563
		0,9%	49,5%	40,3%	3,7%	5,6%		0,6%	39,1%	47,3%	3,7%	9,3%
Lőcsei	8521	68	606	7469	172	206	9227	26	881	7611	17	692
		0,8%	7,1%	87,7%	2,0%	2,4%		0,3%	9,5%	82,5%	0,2%	7,5%
Ólubló	16492	73	2900	9460	3380	679	18387	45	2564	10292	4036	1450
		0,4%	17,6%	57,4%	20,5%	4,1%		0,2%	13,9%	56,0%	22,0%	7,9%
Szepesófalui	9238	46	245	7123	1297	527	9378	29	162	7145	1192	850
		0,5%	2,7%	77,1%	14,0%	5,7%		0,3%	1,7%	76,2%	12,7%	9,1%
Szepesszombati	19148	365	4319	13361	4	1099	23087	265	4203	17024	92	1503
		1,9%	22,6%	69,8%	0,0%	5,7%		1,1%	18,2%	73,7%	0,4%	6,5%
Szepesváraljai	15255	1216	761	11766	4	1508	14533	157	347	11714	590	1725
		8,0%	5,0%	77,1%	0,0%	9,9%		1,1%	2,4%	80,6%	4,1%	11,9%
rendezett tanácsú városok	42816	2605	11916	23783	24	4488	49007	1404	10440	31741	178	5244
		6,1%	27,8%	55,5%	0,1%	10,5%		2,9%	21,3%	64,8%	0,4%	10,7%
SZEPES VÁRMEGYE	162680	5337	36791	101530	7617	11405	178300	2314	33051	119351	8133	15451
		3,3%	22,6%	62,4%	4,7%	7,0%		1,3%	18,5%	66,9%	4,6%	8,7%

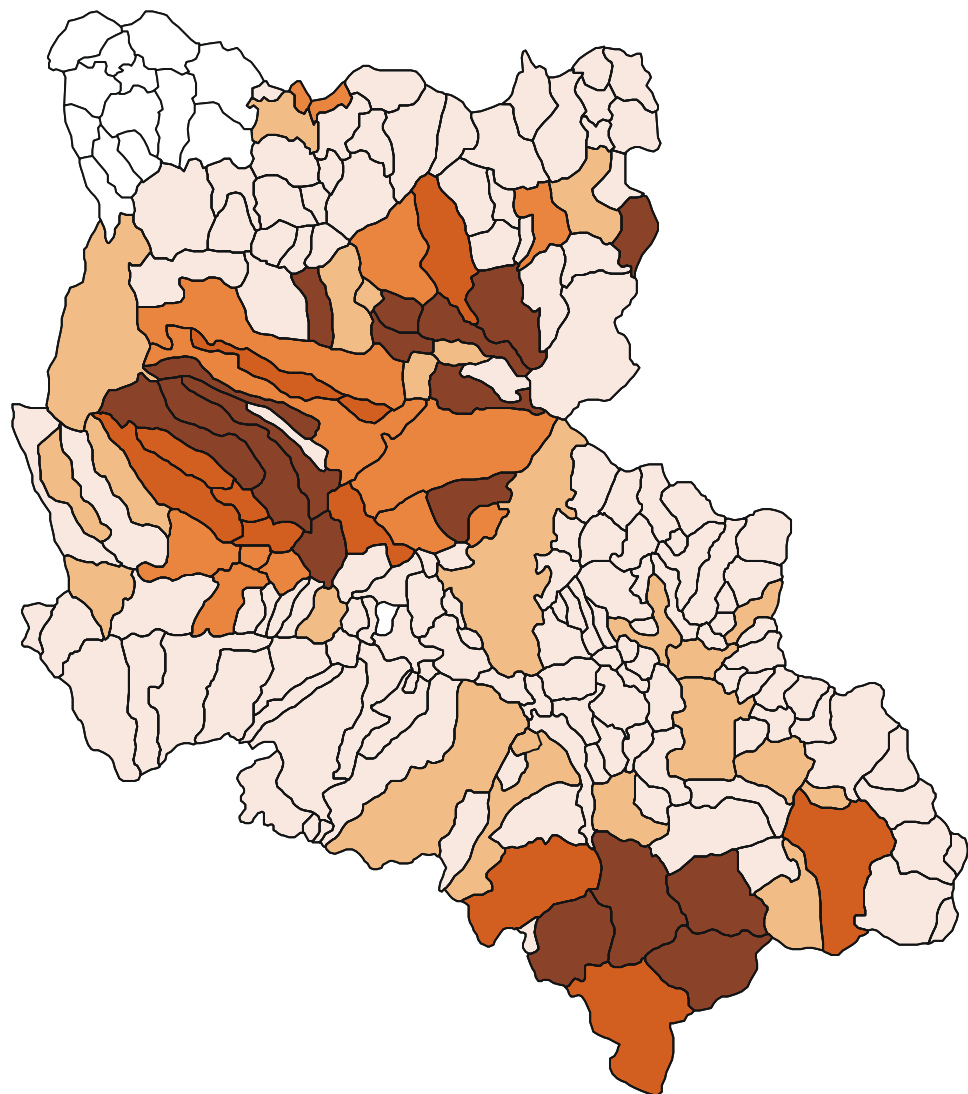
F4. ábra. A német anyanyelvűek aránya
Szepes vármegye településein (1881, %)

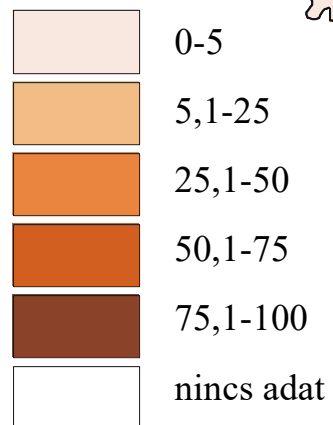
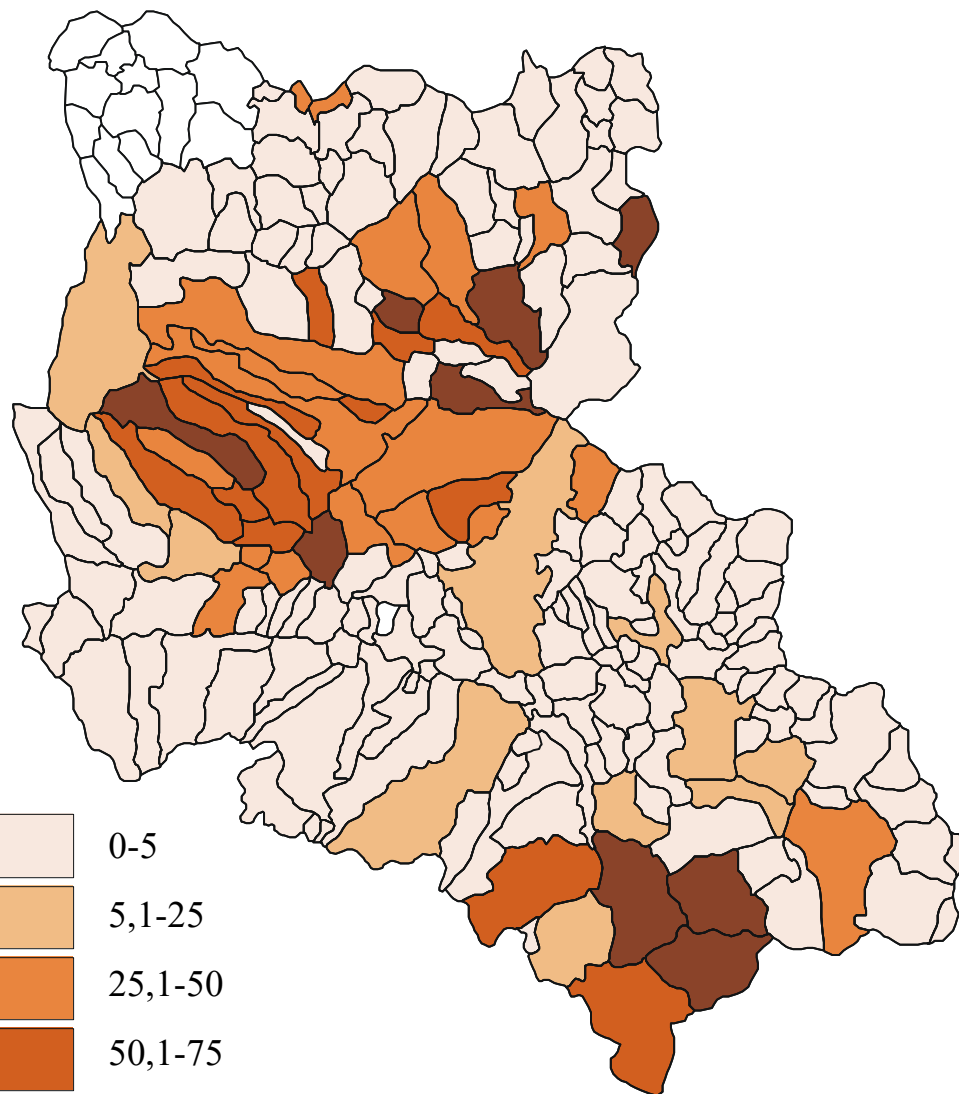
F5. ábra. A német anyanyelvűek aránya
Szepes vármegye településein (1910, %)

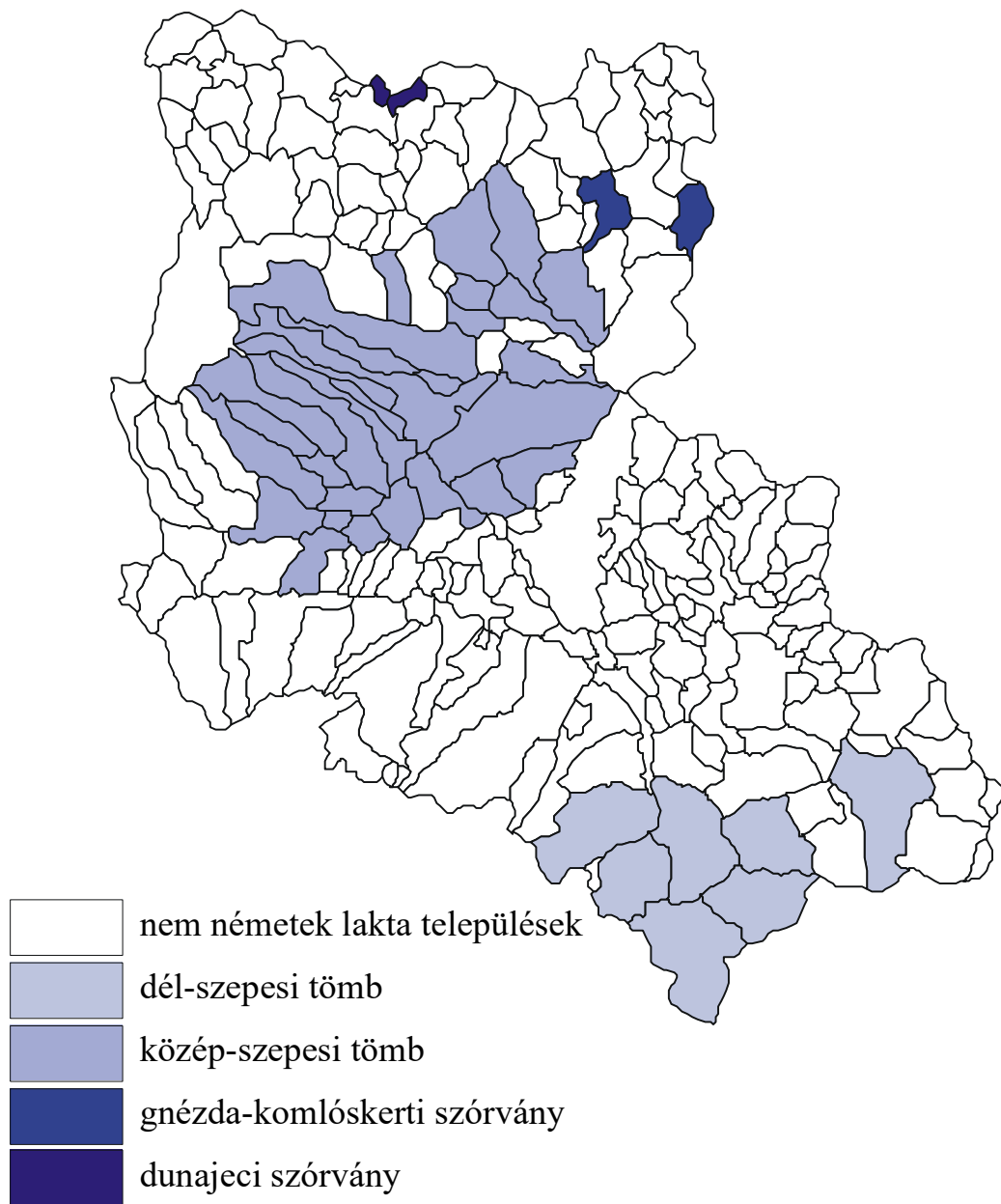
F6. ábra. A német anyanyelvűek aránya
Szepes vármegye településein (1921, %)

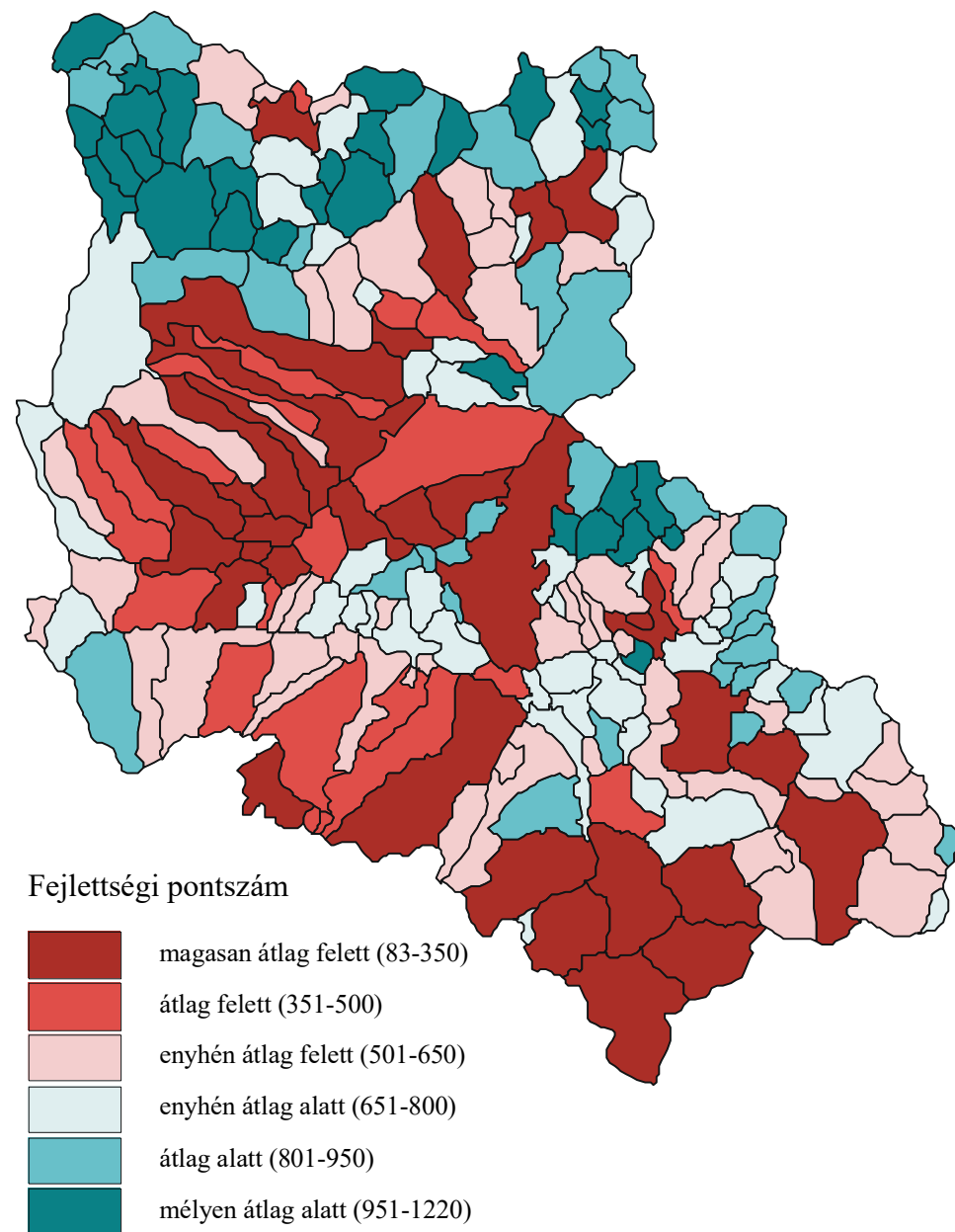
F7. ábra. A német anyanyelvűek aránya
Szepes vármegye településein (1930, %)

F8. ábra. Szepes vármegye németek lakta területei

F9. ábra. Szepes vármegye településeinek fejlettségi pontszáma

F2. táblázat. A három legnagyobb nemzetiség száma és aránya a Szepes vármegyei tömbökben és szórványokban 1881-1930.

	jelenlevő polgári népesség 1881	beszélni tudó jelenlevő polgári népesség 1881	magyar 1881		német 1881		tót 1881		jelenlevő összes népesség 1910	magyar 1910		német 1910		tót 1910	
Szepes vármegye összesen	172624	165784	3526	2,1%	48146	29,0%	96052	57,9%	172867	18658	10,8%	38434	22,2%	97077	56,2%
<i>tömbökön és szórványokon kívüli települések összesen</i>	124156	119126	2232	1,9%	10350	8,7%	88951	74,7%	123250	12742	10,3%	8827	7,2%	84403	68,5%
<i>németek lakta tömbök és szórványok összesen</i>	48468	46658	1294	2,8%	37796	81,0%	7101	15,2%	49617	5916	11,9%	29607	59,7%	12674	25,5%
dél-szepesi tömb	15282	14647	555	3,8%	12099	82,6%	1870	12,8%	13645	1663	12,2%	9390	68,8%	2218	16,3%
közép-szepesi tömb	30577	29489	730	2,5%	23593	80,0%	4846	16,4%	33949	4187	12,3%	18814	55,4%	9968	29,4%
gnézda-komlóskerti szórvány	2295	2218	6	0,3%	1934	87,2%	254	11,5%	1733	49	2,8%	1306	75,4%	313	18,1%
dunajeci szórvány	314	304	3	1,0%	170	55,9%	131	43,1%	290	17	5,9%	97	33,4%	175	60,3%

	jelenlevő összes népesség 1921	magyar 1921		német 1921		szlovák 1921		jelenlevő összes népesség 1930	magyar 1930		német 1930		szlovák 1930	
Szepes vármegye összesen	162680	5337	3,3%	36791	22,6%	101530	62,4%	178300	2314	1,3%	33051	18,5%	119351	66,9%
<i>tömbökön és szórványokon kívüli települések összesen</i>	111018	3766	3,4%	6690	6,0%	85824	77,3%	118717	1402	1,2%	4631	3,9%	95573	80,5%
<i>németek lakta tömbök és szórványok összesen</i>	51662	1571	3,0%	30101	58,3%	15706	30,4%	59583	912	1,5%	28420	47,7%	23778	39,9%
dél-szepesi tömb	13502	594	4,4%	9845	72,9%	2237	16,6%	14001	253	1,8%	9178	65,6%	3658	26,1%
közép-szepesi tömb	36115	964	2,7%	19154	53,0%	12744	35,3%	43432	646	1,5%	18008	41,5%	19491	44,9%
gnézda-komlóskerti szórvány	1730	13	0,8%	1012	58,5%	554	32,0%	1827	13	0,7%	1129	61,8%	479	26,2%
dunajeci szórvány	315	0	0,0%	90	28,6%	171	54,3%	323	0	0,0%	105	32,5%	150	46,4%

F3. táblázat. A vizsgálatba vont mutatók átlag- és relatív szórás értékei a lehatárolt tömbökben.

	ALFAB		HAZKT		ORVHOLT		NEMAGR		KORJ		KORORV		MIGR		MODRANG	
	átlag	súlyozott relatív szórás	átlag	súlyozott relatív szórás	átlag	súlyozott relatív szórás	átlag	súlyozott relatív szórás	átlag	relatív szórás	átlag	relatív szórás	átlag	súlyozott relatív szórás	átlag	relatív szórás
Szepes vármegye összesen	69,8	20,7	56,9	54,9	50,4	62,0	52,9	62,5	3,8	91,5	8,9	68,6	-10,3	-145,9	648	41,4
<i>tömbökön és szórványokon kívüli települések összesen</i>	65,9	22,5	48,2	65,7	40,1	72,9	47,3	72,2	4,2	83,5	10,1	57,6	-13,0	-113,1	725	31,1
<i>németek lakta tömbök és szórványok összesen</i>	79,3	9,0	78,4	20,3	77,1	22,5	65,7	39,7	2,0	127,8	3,8	116,4	-3,8	-371,5	322	53,8
dél-szepesi tömb	79,7	6,6	72,9	13,2	84,3	8,1	85,5	14,9	0,4	244,9	0,9	158,1	-10,9	-58,6	186	37,2
közép-szepesi tömb	79,6	9,4	82,1	19,8	74,3	25,1	59,6	43,3	2,1	123,0	4,5	106,6	-0,3	-5296,6	332	49,0
gnézda-komlóskerti szórvány	72,4		68,1		68,9		34,5		2,5		2,5		-13,7		446	
dunajeci szórvány	65,9		65,2		57,1		36,4		4,9		4,9		-16,9		513	